

МУКАДДИМА

Бундан анча вақт олдин бухоролик бир киши билан учрашиб қолиб, бу шаҳарнинг қанақалигини сўраган эдим, у шунчалик мактов сўзларини айтдики, ўша пайтдан бош-лаб бу шаҳарни зиёрат қилишни қўнғлимга тугиб қўйдим.

Бу йил ниҳоят ниятимга етдим. Бухоро сафарига отландим. Шаҳарга киргунга қадар бутун йўл давомида ҳикоя қилишга арзигулик воқеанинг гувоҳи бўлмадим. Неча ой давомида Бухоро шаҳри ва бухороликларнинг аҳолини ўргандим ва уларнинг қарийб барча ишларидан хабардор бўлдим.

Жуда катта таассуф билан айтиш мумкинки, бухороликлар факатгина исломнинг умумий емирилишига «хисса» қўшмаган, балки ислом оламининг айрим қавм-қабилаларини ҳам гафлат оламига тортган эканлар.

Саёхатимиз тафсилотини баён қилишдан олдин Бухоро ва бухороликлар ҳақида ўзимда пайдо бўлган қисқагина фикримни билдириб, ҳурматли ўқувчиларни мухтасар бўлса-да, уларнинг аҳолидан хабардор этишни зарур деб биламан. Бухоро аҳолисининг жами уч тоифадир: уламо, умаро ва фуқаро...

УЛАМО

Маълумки, Бухоро қадимдан ўта доно ва зукко фуқаро аҳолини тарбиялаб, вояга етказган. Хар қуни бир Абу Али, Фиробий ва бошқаларни жаҳонга ҳадя этиб, шу тариқа ўзининг шарафли довларини дунё халқларининг қулоқларига зирақ этиб таккан. Аммо, мана икки юз йилдирки, ўзининг илмий қийматини йўқотди. Мирзожон Шерозийнинг қириб қелиши билан, Бухоро уламолари лафз-сўзлар маънисини тадқиқ этишдек фойдасиз ишга берилиб, адашдилар. Туркистонликларнинг қўпчилиги бу ерда таҳсил қўрганлиги туфайли, бухороликларга эргашиб жаҳолат ва гафлат ботқоғига ботдилар.

Окибатда маданият осмонининг порлок юлдузи, инсоният китобининг нурли саҳифаси бўлган Туркистонни дўсту душман олдида уятлик бир холга етказдилар, халокатга мубтало этдилар.

Бухоро рухонийларининг энг мўътабар макомига эга бўлган бир жамоа кишилар бугунги хақиқий илмдан мутлақо хабарсиздирлар. Йигирма йил таҳсил олиб, яна йигирма йил дарс бериб, ундан кейин муфтийлик мансабига эришиб, яна араб китобларини ўқишда қийналадилар, ўзларининг форс тилидаги фикх китобларини афзал билиб, оятларни қандай истасалар шундай шархлайдилар, ҳадис тўғиб чиқарадилар. Масалан, кези келганда шуни ҳам таъкидлаймизки, ўзлари чексиз зулм ва гуноҳларни содир этадилар, бироқ билмагандек ўтирадилар, бечора авом халқни озгина гуноҳ учун «кофир» деб айблаб, тепкилайдилар.

УМАРО

Бу дахшат тўла тўдалар онгсизлик туфайли бўлса-да, бахтга эришган тўдалар ёрдамида бир-бирларини қувиб, ҳукмронлик отига миниб, бечораю бадбахт халқнинг мол, жон, арз, номус ва шарафини шафқатсизларча поймол этадилар. Бу «иктидорли» ҳокимларнинг тўдаси ҳеч вақт ҳеч кимнинг ҳурмат-эътиборига сазовор бўлмаган икки тоифадан тузилган. Биринчиси жохил ҳокимзодаларки, оталарининг ҳукмронлик даврида фиск-фужур ва беъманилик билан маишатга берилиб, барча инсоний фазилатлар-дан, ҳатто саводдан ҳам бебаҳра қолганлар. Бошқа тоифа — аттор ва баққоллар бўлиб, ҳар иккала дунёнинг саодатидан имкони борича баҳрамандликни истайдилар ва илму фазл таҳсилни инсоний фазилатлардан деб биладиларки, ҳаммалари бирлашиб, турли йўллар билан ҳокимликликнинг олий мартабасига етганлар.

Бу «азизлар» мактаб кўрмаганлар, ҳукмронлик қонунларини эшитмаганлар, маъмурий идоранинг одоб ва қоидаларини билмайдилар. Миллат қандай юксалади, мамлакат қайси йўл билан бойийди, давлатнинг ҳазинаси қандай тўлади қабил масалалар ҳаётларига ҳам қелмайди. «Маълум бир мансабдор ҳокимнинг халқ олдидаги вазифаси нимадан иборат, халқнинг ҳокимга нисбатан ҳуқуқининг даражаси қанчалик» қабил фикрларни ҳеч қачон эшитмаганлар. Бироқ, бирон-бир вилоятнинг ҳокимлигига тайинланишса, ўша ер ҳукумати дўзах оловининг бароти ёки босқинчилик манбаи деб биладилар. Натижада улар ўзларига қарашли барча қишлоқ ва дўстлари билан қалъа мисоли у ерда қўниб, бадбахт аҳолидан нафслари истагунча мол-қол оладилар ва подшоҳнинг ҳазинаси...га ҳам инсофлари етгунча топширадилар. Ҳеч қим улардан бу қарёсимон қоратқарчилик ва қолқимон топшириш сабабини қуриштирмайди.

ФУКАРО

Бу бечораларда айб Йўк, улар хар томонлама кобилиятлидирлар. Шунчаликки, буни ўзлари «билмайдилар». Энди уларнинг ахволини асарнинг асл мохиятига хавола этиб, хикоятимизни бошлашни маъкул билдик.

ХИКОЯТ

Когонда вагондан тушгач, юкларимни бир фойтунга ортиб, шаҳарга йўл олдим. Йўлда божхона текширувидан ўтиб, шаҳар дарвозасига етиб келдик. Арава тухтади. — Нима гап? — дедим.

Бир киши жавоб берди:—Куёш ботганидан кейин турт соат вақт ўтибди. Шунинг учун шаҳар дарвозасини беркитганлар.

Аравадан тушдим. Кишилар бир одамнинг атрофига тўпланиб, унга ёлборар эдилар. У одам кўполлик билан бир нарсалар деб дўнгилларди. Шу пайт «пул беринг» деган овоз эшитилди. Миршабнинг кишилари одамларни хайдаб четга суришди. Дарвозани очдилар. Ўз кўзим била кўрдим: икки-уч аравадаги арманилар ичкарига кириб кетишди.

Дарвозабондан сўрадим:

Биродар, арманиларга-ку рухсат бердинг, биз мусулмонларга нега қаршилик қиляпсан? Дарвозабон жавоб бермасдан бошқа томонга қараб кетди. Шу пайт яна «Йўл беринглар» деган товуш эшитилди. Одамларни орқага суриб, дарвозани очдилар. Энди бир неча арава тўла яхудийлар шаҳарга кирдилар. Бундан жуда изтиробга тушиб, баланд овозда: «Ё раббий, Мухаммад умматларининг гуноҳи нима?» деб қичқирдим.

Чехраси ёқимли, қиёфасидан нур ёғилиб турган йигит орқамдан келиб: «Жаҳолат!» деди.

Шу пайт яна шаҳар дарвозасини очдилар. Бояги арманилардан бири ичкаридан чиқиб, баланд овозда қимнидир қажирди. Шунда бир ит югуриб келиб эгасининг этагини искалаб, гингший бошлади. Маълум бўлишича, у шу арманининг ити бўлиб, шаҳардан ташқарида қолган экан. Итнинг эгаси ярим йўлдан уни олиб кетиш учун қайтибди. Ит ҳам ичкарига қирғач, шаҳар эшигини яна бекитишди. Энди бу ерда туришга тоқатим қолмади. Бир чойхонага кириб, ҳузур қилиб тонггача ухладим.

Эрталаб турганимда атрофимда жуда кўп одамлар ҳам ухлаб ётар эдилар. Демак, кеча ҳеч қимни шаҳар ичкарисига қиритишмабди. Обдастани олиб, таҳорат қилдим. Бомдодни ўқиб бўлганимдан кейин юкларимни бир аравага ортиб, аравақашдан илтимос қилдим. — Бу шаҳарга биринчи бор қилишим, паст-баландини билмайман, мени бирон саройга олиб бориб қўйсангиз — деб илтимос қилдим аравақашдан.

— Жуда яхши,— деди-да, Йўлга тушди. Бозорнинг ўртасида аравамиз тўхтаб қолди. Мен манзилга етиб келдик, деб ўйлабман. Юкларимни олиб тушмоқчи эдим, у. — Хали қелганимизча Йўк,— деди.

— Бўлмаса нега тўхтаб турибмиз?—дедим.

— Рўпарамиздан ҳам арава қеляпти,— деди аравақаш. Фойтундан тушдик. Икки-учта арава ва фойтун биз билан юзма-юз бўлиб тўхтаб қолди. Йўл тор, ўтиш жуда мушкул эди. — Нима қиламиз?

— Бир томоннинг аравалари йўлнинг пича қенгрок жойигача тисарилиб боришлари

керак.

Мен: Кенг йўл кайси томонда?

Аравакаш: Хар иккала томонда ҳам бор.

Мен: Биз билан юзма-юз бўлганлар нега оркага юрмайдилар?

Аравакаш: Ор киладилар.

Мен: Бўлмаса сизлар оркага юрингиз.

Аравакаш: Нима, бизда орият йўкми?

Мен: Сизларда ҳам, уларда ҳам орият бор. Лекин, биз нима килайлик? Аравакаш: Бир оз ўтириб туринг.

Бу пайт гала-говур бошланиб кетди... Аравакашни шу ерда колдириб олдинрокка юрдим... Хаял ўтмай «ушла», «кўйма», «ушладингми?», «ур!» каби товушлар ҳамма ёкни босиб кетди. Томошабинлар жанжалкашларни бўш келмасликка ундаб бакирар эдилар.

Ёнимда турган бир кишидан сўрадим:

— Биродар, ҳокимнинг одамлари йўкмикин, буларни ажратса? У киши менинг саволимдан ажабланди:

— Ҳоким одамларининг булар билан нима иши бор?

«Ҳоким одамларики бунга аралашмас экан, ўзимни эҳтиёт килай», деб, минган аравамга бориб ўтиришни ният қилиб оркага кайтмоқчи бўлдим, бироқ бетартиб томошабинлар йўлни тўсиб қўйишган эди. Жуда кўп машаккатлар билан бир дўконнинг суффасигача етиб олдим-да, жанжалнинг тугабини кута бошладим. Ниҳоят, одамлар ўртага кириб «пахлавон»ларни ажратдилар. Енгилган томон араваларини оркага хайдаб, бир чорраҳада тўхтадилар. Биз бошқа йўлдан ўтиб кетдик.

Арава бир сарой олдида тўхтади. Саройбонлар юкларимни тушириб, мени тор ва коронги хужрага бошлаб киришди. Нарсаларимни хужрада колдириб, ташқарини томоша қилгани чикдим. Бу шаҳарда ҳеч кимни танимаслигим туфайли жуда зерикардим. Икки-уч кундан кейин, ёлғизликдан юрагим тарс ёрилар даражага етгач, саройбонни чакириб:

— Менга бирон хушманзара жойни айтсангиз, бориб бир оз вақтимни хуш қилсам,— дедим.

У:

— Хавзи Девонбеги атрофини бориб томоша қилинг,— деб жавоб қилиб, йўлни ҳам кўрсатиб берди. Бориб кўрдим: одамлар атрофида сартарошлик дўконлари, соморхоналар бўй чўзган катта ховуз четидаги йиртик гиламлар устида ўтириб чой ичар эдилар. Ховузнинг қибла томонида кенг ва баланд майдон, майдонда эса катта масжид қурилган бўлиб, Бухоронинг кўпчилик аҳолиси намозларини шу масжидда ўқир эканлар. Ана шу намозхонларнинг барчаси шу ховузда таҳорат қиларканлар. Ховуз атрофидаги супалардан бирида бир оз вақт ўтирдим. Бухоро мулаларидан иккитаси келиб ёнимга чўкди. Ташки қиёфамдан бегоналигимни билиб, тез-тез разм солар эдилар. Яққалик жонимга теккани учун ўзимча «булар билан бир оз суҳбатлашсам-чи», деб ўйладим-да, яқинрок бориб саломлашдим. Алик олиб, бир пиёла чой узатишди, сўнг:

— Каерликсиз?—деб сўрадилар.

— Хиндустондан,— дедим мен.

Улар яна ўз суҳбатларига берилишди. Мени эсларидан чиқаришди чоғи. Шунда уларнинг биридан сўрадим:

— Анчадан бери кузатяпман: одамлар катта-катта мешларни тўлатиб ховуздан сув олиб кетадилар-да, бўшатиб яна келадилар. Ажабо, бунча сувни қаёкка олиб борадилар?

Мулло: Хонадонларга олиб борадилар.

Мен: Не учун? Мулло: Ичиш учун.

Мен: Сизлар ҳам шу ховуздан сув ичасизларми?

Мулла бир оз аччикланиб:— Бу сувга нима килибди?— деди.

Мен: Унинг соглик учун катта зиёни бор.

Мулла: Важаална минал маъи кулли шайъин хай — сувнинг инсон соглигига фойдаси бор, наинки зарари бўлса?

Мен: Албатта сув инсон учун зарарли эмас, лекин бу ховузнинг суви ҳеч ҳам сув эмас, турган битгани кир ва ифлосликдир.

Мулла: Нега хаммаси кир экан?

Мен: Бир каранг, кўплаб одамлар ховузда таҳорат киладилар, огиз чаядилар, , бурунларини юиб ташлайдилар, лой оёқларини тозалайдилар. Агар бу сартарошлик, соморхоналар, калла ва балик пиширувчиларнинг чиқиндиларини ҳам ҳисобласак, ҳар куни тахминан ярим ман 2 кир бу ховузга ташланади.

Мулла: Ушбу гаплардан мақсадингиз нима? Бу ховуздан сув ичманглар демокчимисиз?

Мен: Ундай эмас. Бу ховузда таҳорат қилманглар, бурунларингизни, оёқларингизни ювманглар, ахлат ва чиқиндиларни ташламанглар демокчиман, чунки бу сув ичиш учундир ва у тоза бўлиши керак.

Шу вақт азон айтилди. Манзилим томон юрдим. Йўлда бир ёш йигит салом берди. Дарров танидим, бу ўша — шаҳар ташқарисида мен учратган йигит эди. Алик олдим.

Айтди:

— Мулла билан ховуз тўғрисидаги баҳсингиздан мамнун бўлдим.

Айтдим:

— Ташаккур. Камина бу мулкда мусофирман, ҳеч кимни танитайман, агар малол келмаса, гоҳида менинг манзилимга ҳам ташриф буюрсангиз.

Йигит:

— Таклифингизни мамнуният билан қабул қиламан. Манзилингиз қаерда?

Мен яшаб турган жойимни айтдим. Хайрлашиб, ажралдик. Уйга келгач, саройбондан «бу шаҳарнинг яна томоша қиладиган жойлари борми?» деб сўрадим.

Айтди:

— Эртага сешанба. Ҳазрат Баховуддиннинг мазорига боринг.

Кечани хужранинг бир бурчагида ўтказдим. Эрталаб ташқарига чиқай деб турганимда, эшик тақиллади.

— Марҳамат, киринг,— дедим. Кечаги йигит бир шериги билан келган экан.

— Сизни уйга олиб кетмокчиман,— деди у.

— Банда бугун ҳазрат Баховуддин мазорини зиёрат қилишни мақсад этган эдим. Агар бирга борсангиз, мамнун бўлар эдим.

Йигит: Албатта бораман. Аммо жаноблари бундан кейин бу саройда турмасликлари керак. Уйимнинг тўри сизга мунтазир. Юқларингизни дўстимга топширинг, бизникига элиб қўяди. Биз эса биргаликда зиёратга борамиз.

— Жуда яхши,— деб, юқларимни халиги кишига топширдим ва янги дўстим билан ташқарига чиқиб, аравага ўтирдик. Манзилга етгач, бир оз яёв юриб, кенг бир майдонга чиқдим. Кенг саҳнда янги қурилган бино бор экан. Масжид майдонини босиб ўтиб, зиёратгоҳ эшигидан кирдик. Кўрдик: кенг жой, макбара бўлиб, одамлар уни бот-бот зиёрат этар, таъзим қилар эдилар. Мен ҳам (тавоф қилиш учун эмас, балки тавоф этувчиларнинг ҳолатини кузатиш учун) улар даврасига кирдим. Кабрнинг ҳар жой-ҳар жойига икки-учта қўй шохини қадаганлар, бошқа икки-уч жойда эса от думининг

килларида йўгон, катта туглар ясаб, осиб қўйган эдилар. Хўжалар кишлоклардан келган зиёратчиларнинг ёқасидан ушлаб, «пирингнинг шохини зиёрат кил» дея, ўша шохларни ўптирар ва шу бахона улардан пул ундираб эдилар. Бечора кишлокилар чин дилдан бу шохларни ўпиб, кўзларига суртар эдилар. Шу пайтда хўжалардан бири от думидан ясалган тугни олиб, «зиёрат этгин» деб, юзимга суртди. Газабим жўшиб кетганидан кулогининг тагига бир мушт туширдим, Кабрнинг зиёратидан кайтган хар бир киши бошини мазорнинг байроғи кўтарилган чўпга қўйиб, уни ўпиб, кўзларига суртар ва йиглаганча чўпдан бошини олмас, гўё ана шу курук чўпга ўзининг паришон рўзгоридан шикоят этиб, неча йиллардан бери тўпланган хожатларини чиқараётгандай эдилар. Ташкарига чиқдим. Дўстимнинг истаги билан чойхонага кириб ўтирдим. Дўстимга гўё таниш бўлган икки-уч бухоролик келиб, бизнинг ёнимизга ўтирдилар. Бирга чой ичдик. Улардан бири менга караб, деди:

— Бу файзли мазорни қандай қилиб топингиз? Мен:

— Нақшбанд хазратларининг макбаралари жуда файзли ва эҳтиромга сазовор жой. Факат унинг зиёратида жуда катта хатоликни кўрдим.

У киши:

— Нима хатолик?

Мен: Ана шу кабр устида кўтарилган чўп нима? У киши: Мазорнинг аълами — байроғидир.

Мен: Баховуддиннинг ўзидан қолганми?

У киши: Йўқ... бу чўп авлиёлар кабрининг аломатидир. Ора-орада тозалаб туриша-ди.

Баховуддинга ҳеч қандай дахли йўқ...

Мен: Ундай бўлса нега одамлар бу чўпга тавба-тазаррулар қиладилар?

У киши: Сажда этмайдилар, балки бошларини қўйиб, хожатларини билдирадилар.

Мен: Шу ишнинг ўзи сажда этиш эмасми?

У киши: Бу иш ҳам сажда этишдир, бироқ ибодат этиш саждаси эмас, таъзим саждасидир, бунинг зарари йўқдир.

Мен: Насронийларни нега кофир деб атайсизлар? У киши: Улар бутга сугинувчилардирлар.

Мен: Улар китоб ахлидирлар. Масих хазратларининг умматидурлар, бутга сугинувчилардан эмаслар.

У киши: Улар бутга ўхшаш бир нарсага сугинадилар.

Мен: У нима?

У киши чўнтагидан қалам чиқариб, бир коғозга салиб шаклини қизиқ, деди:

— Мана бундай.

Мен: Бу ниманинг сурати эканлигини биласизми?

У киши: Бутнинг сурати.

Мен: Бутун дунёда ҳеч бир ахмоқ киши топилмайдик, бир маънисиз шаклга худо деб сугинса. Насронийларки, бугун уларнинг илмий асарлари барча жойда маълум ва машҳурдир, бу шаклга ҳеч вақт худонинг номини бермаслар. Сиз бут деб атаган бу сурат дор шакли бўлиб, насронийларнинг эътиқодига кўра, Исо пайгамбарнинг танига тегиб, табаррук бўлган. Шунинг учун насронийларнинг бир гуруҳи унга таъзим юзасидан сажда этадилар. Уларнинг саждаси ҳам таъзимдир, ибодат эмас. Макка кофирлари ҳам мусулмон бўлишдан олдин бутга сугинар эдилар, гўё ўша бутлар қиёмат куни уларни асрар экан. Жуда хайратланарли жойи шундаки, сизлар бошқаларни бутпарастлик ва салибга сугиниш жиҳатидан кофир деб атайсиз, шу қатори ўзингиз ҳам мазор чўплари

ва яловларига сажда килиб, хожатингиз раво бўлишини Баховуддиндан тилайсиз ва яна ўзингизни мусулмон деб айтасиз.

Сажда этиш эса, уни таъзим деб атасалар ҳам, ибодат деб атасалар ҳам — факат Оллохгагинадир. Сизга ислом тарихидан озгина кисса этсам:

Мухаммад пайгамбар хазратлари Макка кофирларининг мурувватсизликларидан хафа бўлиб, ўз яқинларига Хабаш томон йўл олишларини буюрди. Саксон икки эркак ва йигирма бир аёл йўлга тушиб, Хабаш шахрига етдилар. Нажоший (Хабаш подшоси) ислом мухожирларининг тупрогига келганларидан хабар топиб, уларни ўз хузурига чақирди. Мухожирлар Нажоший хузурига кирдилар, бироқ унга сажда этмадилар. Дарбор ахли уларнинг бу ҳаракатларидан хайратда қолиб, сўрашди:

— Биз, одатимиз бўйича, подшохимизга таъзим ва сажда киламиз. Сизлар нега ундай килмадингизлар?

Хазрат Алининг биродари Жаъфар ибн Абу Толиб уларнинг орасида эди, бундай жавоб берди:

— Биз пок Оллохдан бошқа ҳеч кимга сажда этмаймиз. Пайгамбаримиз бизни кишиларга сажда этишдан манъ қилганлар ва худованддан ўзгага сажда этмаслигимизни амр этганлар.

Нажоший Жаъфарнинг бу жавобидан хушвақт бўлиб, айтди:

— Оллох ҳақки айтаманки, менинг учун Оллохдан ўзгага таъзим этмайдиганлар энг қадрли кишилардир.

У киши: Сиз хазрат Баховуддин ҳақкига одобсизлик қиляпсиз.

Мен: Оллох асрасин, фақир ҳеч вақт авлиёларга нисбатан одобсизлик қилганим йўқ, қилмасман ҳам. Хазрат Баховуддин ёмон одам эди демайман ва одамлар унинг зиёратига келмасинлар деб ҳам айтмайман. Пайгамбар хазратлари «кабристонни зиёрат этингиз, чунки бу сизларга охиратни эслатади», деб уқтирганлар. Албатта, мазорларни зиёрат этиш, агар ўликлар ва қиёматни эслаш учун бўлса, яхши ишдир. Лекин, масала шундаки, бу зиёратни бутпарастлик даражасига етказиш керак эмас. Инсоф қилинг: хазрат мазорида намоз ўқийсиз, бу мазор тугининг чўпига сажда этасиз, хожатларингизни чиқаришни Баховуддиндан тилайсиз. Бугун Бухорода ҳеч ким йўқки, «ё оллох» ўрнига «ё Баховуддин» демаса. Буларнинг ҳеч бири шариатга мос эмас. ...Биз Баховуддин хазратларини яхши кўрамыз, эҳтиром этамыз, зиёратларига келамыз, лекин бу мухаббатимиз, эҳтиромимиз, зиёратимиз бизни шариат қонуниятидан чиқариб, баховуддинпарастликка олиб келиши мумкин эмас.

Шу пайтда биз ўтирган чойхона рўпарасида, йўлнинг ўртасида бир киши тушунарсиз шева билан, баланд товушда байт ўқиб, барчанинг диққатини ўзига тортди. Дўстимдан сўрадим:

— Бу ким? Дўстим: Маддох. Воиз ҳам дейишади.

Мен: Ха... Воизлар яхши кишилар, мусулмонларни ҳақ йўлга даъват этадилар. Уларнинг айтганларига қулоқ солиш керак. Дўстим қулиб, деди:

— Агар шундай бўлса, қулоқ солинг!

Маддох киши қулгили сўзлар билан хикоятини бошлади. Аммо қанақа хикоят денг..

Ўзининг маймунсифат ҳаракатларидан ҳам ажиброкдир. Бу хикоятни бирон-бир китобдан топиб ўқиёлмайсиз: пуч, бемаъни, ёлгон, қулгили. Масалан, бундок айтар эди:

— Хазрат Али бир наъра тортишда ўн олти фарсах ерни ларзага келтириб, гумроҳ ювиксизнинг белбоғидан олиб, осмонга қараб улоқтирган эдилар, ҳалойик кўз унгидан бутунлай йўқолди. Бир соатдан кейин осмондан лапанглаб туша бошлади. Яна қул

узатиб, белбогидан олиб, боши узра айлангириб ерга караб урган эдилар, сурма сингари укаланиб кетди.

Содда одамлар ушбу сафсаталарни эшитар эканлар, хазрат Алини узларича тасаввур этиб голибона табассум билан унга тахсин ва офаринлар изхор этар эдилар.! Тўсатдан бу маддох ўз хикоясини ярмида тўхтатиб, Эрон торчиларининг ўйинчиси сингари типирчилаб ётиб-туриб, турли ҳаракатларни килишга киришди. Шунчалик ўзини ерга урди, югурди, чапак чалди, наъра тортди, кўкракларига мушти билан урди, саллаларини ерга отиб юбордики, аник девона бўлди деб ўйладим. Дўстим деди.

— Пул истаяпти.

Мен: Хали хикояти тугаганича Йўк-ку?

Дўстим: Тўгри, агар хикоятини тугатиб сўраса, ҳеч ким бермайди. Шунинг учун киссасини энг кизик жойида тўхтатиб, пул сўрайди.

Туриб кетдим. Дўстим ҳам менга эргашди. Колган вақтимизни атрофни томоша килиш билан ўтказдик. Кечаси хўжалардан бирининг уйида меҳмон бўлдик. Эрталаб вақтли туриб, шаҳар айланишга чиқдим. Ўнг томонда жойлашган чоихоналардан турли товушлар кулогимга чалинди. Дўстимдан сўрадим:

— Нима гап?

Дўстим: Хофизлар газал ўқимокдалар.

Мен: Бориб кўрайлик.

Дўстим: Кўришга арзигулик эмас.

«Нима бўлса ҳам, кўрмасдан кетиш яхши эмас» дедим-да, ўша томонга карао юрдим. Иложсиз колган дўстим ҳам ортимдан эргашди. Беш-олти кадам юрганимни биламан, нимани кўрдим дег? Хайхот! Бу шарофатли жаннатнинг ёнида жаҳаннам дарвозалари очилибдир. Бу мукаддас мазорнинг ёнида Лут кавмининг разолати паидо бўлибдир! Одамлар чойхоналарнинг ўртасида беш кишилик-ўн кишилик давра тузиб, давранинг ўртасида биттадан ёш ўғил болани ўтиргизишган. У масъумлик ва уятчанлик билан икки-уч ёдлаган байтини айтиб берар эди. Атрофдагиларнинг ҳар бири, худди шайтондек, унинг атрофини ўраб олишган, ўзларининг шахват тўла нигоҳларини бечорага қадаган эдилар!!! Ушбу ваҳимали ва қуфрли томошадан бутун вужудимни титроқ босди. Девоналарга ҳос бир ҳаракат оёқ-қўлимни эгаллаб олган эди. Ўз-ўзимча айтар эдим: «Ё Мухаммад! Агарчи кийин бўлса ҳам тикка тургин! Тургин! Эй маданият қондаларининг ношири, ушбу ваҳшийларнинг ҳаракатига бир назар сол! Эй оламини халқ этганнинг мусаллах ҳомийси! Ёки буларни тарбиялашнинг бирон чорасини топ ёки Лут кавми сингари ер тагидан буларга ҳам жой кўрсат! Бу уятсиз ва шармандаларнинг ифлос вужуди Куръоннинг обрў-эътиборига путур етказишига йўл қўйма!»

Дўстим қўлимдан ушлаб:

— Кетайлик,— деди.

Таклифига қўшилиб, йўлга тушдим. Биз фойтунга ўтириб, дўстимнинг уйига келдик.

Кечам жуда нотинч ўтди. Тонгда дўстим уйготди. Намоз ўкиб, таом тановул килдик.

Дўстим сўради:

— Бугун қаякка боришни мўлжалламоқдасиз?

Мен: Агар фурсатингиз бўлса, мадрасаларни зиёрат этсак.

Дўстим таклифимни қабул этди. Кийиниб ташқарига чиқдик. Катта мадрасага етиб, ичкарига кирдик. Бу мадраса жуда олий даражада эди. Дўстимдан мадраса тўғрисида батафсил сўзлаб беришини сўрадим.

Деди:

— Буни Кўкалдош мадрасаси дейдилар. Бир юз кирк хужраси бор. Дарсхона, кутубхона, умумий таомхонаси ҳам мавжуд. Йиллик вакф пулининг миқдори бир юз эллик минг танга бўлиб, хар йили минг тангаси кутубхонага берилади. Йигирма тўрт минг тангани мударрислар оладилар. Колган қисми эса имом, сўфи, фаррош, мешкоб, сартарош ва хужра эгалари ўртасида тақсимланади.

Ташкарига чиқдик. Қаршимизда яна бир мадраса юксалган эди. Дўстим айтди:

— Буни эса Девонбеги мадрасаси деб атайдилар. Етмиш бир хужраси, Кўкалдош мадрасаси сингари умумий таомхонаси ва дарсхоналари бор. Йиллик вакфи бир юз эллик минг тангани ташкил қилади. Ушбу маблагдан йигирма тўрт минг мударрисларга тегади. Колганини эса муаззин, фаррош, мешкоб, сартарошлар бўлиб оладилар.

Дўстимнинг ушбу сўзларидан жуда қувониб:

— Алхамдулиллох. Бухоро бу жихатдан ўзининг шарафини тўла ҳимоя қилган экан,— дедим.

Дўстим таъсирланиб, гўё сўзларим жароҳатини янгилагандек, ғамгин нигоҳини менга қадади-да;

— Ох... шунака!—деди. Ва жуда катта машаққат билан ўзини босди. Мен яна хурсандчилигимни изхор этиб, дедим:

— Ҳақиқатан ҳам шундай олий мадрасалар ва катта миқдордаги вакфларга эга бўлиш хар бир мулкнинг шараф ва саодатининг белгисидир. Бухороликларнинг юксак толеи ва Бухорога таҳсил учун келадиган талабаларнинг хушбахтлигидир.

Дўстим бу сўзларимдан яна паришон аҳволга тушди ва бу ҳолатини сездирмаслик учун кўлимдан тутиб, тушқун охангда:

— Кетдик,— деди.

Уч-тўрт соат шаҳар бозорини томоша қилдик. Бу шаҳарнинг дўконлари эски услуб-да қурилган. Айрим расталарда Ғарб услубида қурилган бир-икки дўкон кўзга ташлана-ди. Бухоро аҳолиси жуда катта давлат ва бойлик эгаси бўлиши мумкин. Эронга нисбатан маънисиз тақаллуфлар бу мулкда қамдир, илло бесоқол болаларга нисбатан таъзим ва эҳтиромни бандалик даражасигача етказадилар! Агар йўлдан бирон бесоқол бола ўтадиган бўлса, атрофини таъзим ила буқилган қоматлар ўраб олади ва уни ўз давраларидан ҳаёсиз сўзлару ох-воҳлар билан қузатадилар. Абу Али ва Форобий фарзандлари учун нақадар пастқашлик бу!!! Дўстим мени ушбу ҳаёсизлик мусобақаси аро олиб ўтиб, яна икки-уч мадрасани зиёрат этишимга ёрдам берди.

Қун ботарга яқин уйга қайтдик, хуфтон намозиға қадар дам олдик. Менинг таърифимни дўстимдан эшитган шекилли, бир маҳал икки киши қириб қелишди. Танишганимиздан сўнг бир оз суҳбатлашдик. Дўстимга айтдим:

-Сизнинг илтифотингизнинг баракоти туфайли, айрим мадрасаларни томоша қилдим. Жуда мамнун бўлдим.

Дўстим: Албатта, сизни мамнун этиш менинг бурчимдир. Агар истасангиз, эртага ҳам мадрасаларни томоша қиламиз.

Мен саломат бўлинг. Сиздан умидим ҳам шудир. Бироқ, Бухоронинг барча мадрасаларини кўриш шарт эмас. Эртага бошқа жойга борамиз, аммо бу кеча Бухоро

мадрасалари хакида бир оз маълумот берсангиз, жуда мамнун бўлар эдим. Дустим чой куйилган пиёласини ерга кўйиб, хикоясини бошлади:

Бухорода икки юзга якин мадраса бўлиб, улар уч тоифага бўлинади: олий, ўрта ва ибтидоий...

Бухорода йигирмадан ортик йирик ва кичик таомхоналар бор. Йирик таомхоналарнинг хар бирининг йиллик вакфи ўн мингдан кирк минг тангагача, кичик таомхоналарнинг хар бирининг йиллик вакфи эса тўрт мингдан тўккиз минг тангагачадир.

Булардан ташкари, беш ёки олтита корихона ва киркка якин тахоратхона ҳам бор.

Уларнинг хар бири учун кўп микдорда йиллик вакф тайинланган.

Хикоянинг шу жойига етганда, дўстим тўсатдан жимиб колди. Мен бу тафсилотдан мамнун бўлиб, Бухоро ва бухороликларни макташ ниятида бошимни кўтардим. Бирок, афсуски, мен ҳам ноилож сукут саклашга мажбур бўлдим, чунки дўстимни жуда каттик хаяжонга тушган, юзи алам ва газабдан кизарган, кўзларида олов чакнаган холда кўрдим. У ўн дакика сукутдан кейин бирдан «ух» тортиб, деди:

— Шундай қилиб, оламга тўрт юз олимни хадя этган Бухорои шариф шунчалик мустахкам илмий кучга эга бўлиб, энди... ох! Буюк бадбахтлик билан икром бўламанки, хозир бу маданият куёшининг осмони, бу инсоният оламининг жаннати, бу фозиллар дунёсининг маъмур хонадони, бу маърифат жахонининг дарсхонаси тараккиёт учун барча воситаларга эга бўлса ҳам, жахлатнинг асл макони, хорлик занжирининг асирилигича қоляпти. Тирикчилик учун барча зарур воситалари бўлишига карамасдан, ёкасини ажал панжасига топширган.

Во ажаб, нега?

Шунинг учунки, юкоридаги барча хайр жойлар, хисобсиз маблаглар халк мулкини таловчи бир тўда разолатпеша худобехабарларнинг разолат уйига айланиб, икки-учта ўз корнини ўйлайдиган инсофсиз кимсаларнинг фасод тўла козонини кайнатишдан бошка нарсга ярамаса, бировнинг оғирини енгил килмаса, улардан халкка нима наф? Бизнинг оталаримиз... илм олишнинг ахамияти ва даражасини тушуниб етиб, икки юз мадраса, хар мадрасада эса ўнтадан ўн бештагача хужралар курганлар. Мударрислар ва шогирдларнинг кундалик харажатларини инобатга олган холда, йилига тўрт миллион тангадан ошик вакф пули ажратганлар. Бу билан ҳам кифояланмай, талабаларнинг ўқишларини тўла таъминлаш учун ўн битта кутубхона куриб, ўз даврларининг жами китобларини шу ерда тўплаганлар. Илму фаннинг кундалик тараккиётини инобатга олиб, хар йили китоб ва турли мажмуаларни яратиш учун кирк минг танга вакфия ажратдилар. Шарк илмига алохида ахамият бердилар. Мадрасалар билан кифояланмай, беш ёки олтита кироатхона куриб, унинг ҳам йиллик вакфини тайинладилар. Биз — бу химмат эгаларининг азииз фарзандлари эса шунчалик бахтли шароитга карамасдан, бадбахт, жохил ва мискин холда колдик. Мадрасамиз бор, кутубхонамиз бор, бирок юртимизда тафсир ва хадиснинг бир бетини, хатто араб тилидан бир байтини хатосиз ўкиб, комил равишда тушунтириб берадиган биронта алломага эга эмасмиз! Ох, ё раббий! Шараф эгаси бўлган бир кавм учун канчалик хўрлик!..

Шу пайт дўстим тўлқинланиб, кўз ёши килди. Йиглаганини менга билдирмаслик учун бир оз сукут этиб, икки дакикадан кейин, титрок ва йиги аралаш товуш билан сўзини давом эттирди:

— Икки юзта мадрасамиз бор. Уларнинг барчаси тўрт миллион тангага якин вакфга эга. Факат бу вакфларнинг барчаси иккига бўлиниб, бир қисми «хаккул-тадрис» номи билан

дарс берувчиларнинг «хамият» чўнтагига киради. Иккинчи кисмини эса хужраларга караб таксимлаганлари, ҳеч шубҳаланмасдан бу кисмни бечора муллабаччаларнинг ҳалол ҳақи, десак бўлади. Бадбахтликни кўрингки, ушбу хужраларни ҳам муфтийлар, мударрислар ва бошқа давлатманд уламолар ўзларининг мулкларига айлантиришган. Шунинг учун, муллабаччаларнинг вақф пулларини ҳам ўзларига олганлар. Хатто хужраларни ўн мингдан қирқ минг тангагача нархда сотадилар.

Уларнинг қиладиган яхши ишлари шуки, талаба ижара пулини тўламаса-да, унинг шу хужрада яшашига рози бўладилар. Бирок бу савоб жихатидан эмас, балки бир неча фойдани кўзлаб қилинган ишдир. Биринчидан, уларнинг хужрасида яшовчи муллабачча ҳамма вақт ҳаммол сингари хўжайинининг хизматида бўлиши шарт. Иккинчидан, хужра эгаларининг олим ва жохиллигидан қатъий назар, улардан дарс олиши керак. Бу эса уларни «шогирдим бор, дарс бераман», дейишларига асос бўлади ва қаттарок мадрасаларга мударрислик қилишлари учун йўл очиқ беради. Учинчидан, ўша фақир муллабачча «устоз ҳазратлари хужрани бошқа кишига бермасин», деган мулоҳазага бориб, қитоб пулини кўпроқ бериб, гоҳида ҳадя тусида турли нарсаларни хужра эгасига тақдим этади.

Тўғри, қутубхонамиз бор, бироқ қитоб қани? Барча қитобларни ўша тоифадаги уламолар уйларига элтиб, ўз мулкларига айлантирганлар. Муайян вақф пулига эга қитоблардан бўшаган қутубхонанинг хоналарини мударрисликка қўлайик (яъни саводи бўлмаган) қози ва муфтийнинг ўғилларига топширадилар. «Ҳазрат» маҳдум ушбу қутубхоналарнинг вақфини ўзлаштириб, иморатини бир бечора муллабаччага беради. Бу ҳам икки шарт билан: биринчидан, муллабачча кечаю кундуз эшони маҳдум хизматида ҳозиру нозир бўлиши керак, иккинчидан, жаноблари бора-бора бу маҳдумни ҳам «дарс берадилар» баҳонаси билан мударрисликка қўтармоқчилар.

Уч юзга яқин ибтидоий мактабга эгамиз, лекин буларнинг бари бесавод муаллимларнинг разолатхонасига айланган. Оҳ, ё раббий! Қандай ажиб тилсимдир бу мулкнинг аҳволи! Бугун дунёдаги бой мулкдорлар ўғрилиқ, бадахлоқлик, разолат, бечоралиқни йўқ қилиш учун мактаблар очадилар ва агар шаҳарларида бир мактаб очилгудек бўлса, дўппиларини осмонга отадилар. Бизда эса уч юздан ортиқ ибтидоий мактаб бўла туриб, болаларимиз ўғрилиқ, бадахлоқлик, разолат ва бечоралиққа маҳкумдирлар.

Қорихоналарга эгамиз, бироқ бутун Бухорода бирон бир киши «оллоҳ» деган буюқ сўзни дил-дилидан айта олармикин? Ахир, саодатимизни талон-тарож этган, истикболимизни бало оловининг ўртасига ташлаган бу уламолар жамоаси бизга қандай таълим берадилар? Фикҳдан: ҳар қим таҳорат пайтида ўзининг чап қўли билан оғзини чайкаса ёки оёғини ўнг томондан бошлаб ювмаса, етмиш минг йил дўзах оловида ёнади. Ҳар қим илм аҳлига икки марта салом бермаса, қофир бўлади. Ҳар қим олим кишининг оёғи теккан қўчадан юрса, ҳисобсиз ва азобсиз жаннатга йўл олади. Осмоннинг тўртин-чи қаватида етмиш минг бошли, ҳар бошида етмиш минг оғиз, ҳар оғзида етмиш минг тил ва тилининг ҳар бири етмиш минг лугат билан сўзлашувчи малоика мавжуд.

Худобехабар! Сен Бухорода туриб Самарқанддаги аҳволдан беҳабарсан, тўртинчи осмондан қандай қилиб хабар берурсан?!

Хайхот!.. Тог қани, ўтлог қани?!

Эй бечора миллат! Буларнинг барчаси мажбуран шаръийлаштирилган ҳуқуқлар бўлиб, сен ҳозир ана шу зўравонлар — қонингни сўрувчи, қонумонингни қўққа соғурув-чи, шараф ва номусинг бунёдига ўт қўювчи кишиларга тарафдорсанки, ҳали ҳам буни тушунмайсан! Наинки тушунмайсан, балки бу масалани англаб етган, аҳволингни жиддий

ислох этишга ҳаракат қилаётган, кўп маблагларни эл учун сарфлашга интилаётган бир донишманд жамоани кофирлар каторига кўшасан. Афсус, афсус!

— Ҳакикатан ҳам Бухоро ва бухороликларнинг ахволи ачинарли бўлиб, воқеан худписанд уламоларнинг ишлари бу миллатнинг йўқолишига сабаб бўлган. Бирок, биродар, бундан жуда ҳам қайгуга тушманг. Факат сизларнинг уламоларингиз эмас, охириги уч юз йил ичида ислом оламидаги барча уламолар шунга ўхшаш хиёнатларни қилиб келмоқдалар. Қуни кечагача усмонли турк, татар, Эрон ва Хиндустон уламолари ҳам сизнинг уламоларингиз сингари ўзларининг мазлум халкларининг қонини ичиб келдилар. Факат у миллатлар сизлардан олдин бу ҳақиқатдан огоҳ бўлиб, имкони борида уларнинг томирига болта уришга интилиб, жуда қисқа вақт ичида халқпарвар уламоларни қорни йўғон уламолардан ажратиб, биринчиларини бошларига тож қилиб, иккинчиларини эса оёқ остига олдилар. Илоҳий қонун будир: модомики бирон бир қавм ўзининг ишларини Оллоҳ фармойиши асосида олиб бормас экан, ўзининг шахсий ҳаётини шараф, саодат ва фарогат, буюклик билан ҳамқадам билиб ўтказмас экан, тинчлик ва осойишталик ниятларини йўққа чиқаришга интилиб, қибр ва гурур водийсига қадам қўяр экан, чин ҳақ ва адолат йўлидан чиқар экан, ўша захотиёқ шон-шарафлари ер билан яқсон бўлиб, осойишталиклари захматга, буюкликлари эса хорликка айланиши муқаррардир!.. Ва қачонки бу адашувчилар фалокат ва ожизлик юқидан «дод» деб, гафлат уйқусидан уйғониб ўзларининг саодатларини барқарор этиш йўлида саъй-ҳаракат этсалар, ҳазрат боритаоло уларнинг қайтадан дардларига даво ато этиб, қўлдан кетган неъматларини қайтариб беради. Хурсанд бўладиган томони шундаки, бугун сиз ва сизга ўхшаш доно, зукко, ҳамиятли, мутафаккир ёшлар етишиб чиқибди. Шунинг ўзи бухороликларнинг уйғониши учун қатта далилдир.

Ҳаммага маълумки, ҳар бир миллатнинг таракқиёти учун илм асосий сабабдир. Сизнинг илмингиз йўқ. Лекин тўла ифтихор билан айтаманки, бугун илм олиш учун сизнинг шаҳрингизда барча шароит муҳайёдир. Масалан, бир жохил миллатнинг олим бўлиши учун уч нарсаси зарурдир: пул, мадраса, саъю амал. Сизнинг Бухоронгизда мадраса ҳам, пул ҳам бор, чунки бу вақфларнинг барчаси илм олиш учун вужудга келган; саъю амал — интилиш ҳам мавжуд; чунки Бухоро аҳли илм таҳсилига муҳаббатлиқдир. Факат шуни айтиш керакки, сизларнинг дарс бериш ва дарс олиш тартибларингиз ёмон, мадрасаларнинг вақфи эса ҳисобсиздир. Ҳар иккаласини ҳам тузатиш осон. Тўла ишонч билан айтаманки, бир одил, тўғри фикрловчи амир ва тадбиркор, ҳудодан қўрқадиган вазир бўлса, бу ишларнинг барчасини ислох этса бўлади.

Ҳакикатан ҳам шукр қилишингиз мумкин, чунки бир одил подшоҳ ва бир доно вазир Бухоро мадрасаларининг ислоҳи учун бел боғласалар, ўша қуни Бухорода элликта олий, элликта ўрта мадраса ва уч юзу олтишта ибтидоий мактаб очилиши муқаррардир.

— Сиз бу миллат ҳақида қанчалик илик фикр айтманг, мен барибир уларни ёмон қўраман. Сиз бу миллатга қанчалик умид билан боксангиз, мен шунчалик умидсизланаман. Бу шундай миллатки, ҳақини горат этсалар, ўзи ана шу яғмогарлар оёғига бош қўйишни фазилат деб билади. Фано қудугига бошлари билан ботиб турсалар-да, ўзларининг ҳалоскорларини кофир деб атайдилар.

Улардан нимани умид қилиш мумкин, қайси келажакни орзу этиш жоиз?!

Мен: Бўлди, сўзламанг, нималар деяпсиз ўзи? Худо ҳақи, сизнинг бу сўзларингиздан миллатингизга етадиган зарар талончиларнинг юз йиллик ҳунрезлигидан қўра баттарроқдир. Сизнинг сабр қилмоқдан, бардош бермоқдан бошқа чорангиз йўқ. Сабот

ва чидамдан бошка нарсаси бўлмаган миллатнинг ҳамма нарсаси бўлиши мумкин ва сабот-матонатдан бошка ҳамма нарсаси бўлган миллат ҳеч нарсасиз қолиши мумкин. Бир одамнинг саботи буюк бир миллатни ислох этишга қодир. Ислох этувчилар тоифаси учун саботдан бўлак асл қурол йўқ. Саботсизлик захри қотилдирки, ҳар бир миллатнинг танглайига тушса, димогидан тутун бўлиб чиқади... Бизнинг бу суҳбатимиз Сизни жуда безовта этди. Бошка мавзуда суҳбат қилсак, яхши бўлар эди.

Биз яшаб турган бу дунё жуда қадим ва қўпни қўрган. Масалан, бизни бугун ўз ихтиролари билан, янгидан-янги ҳунарлари билан ҳайратда қолдираётган Оврупонинг аҳоли ўрта асрларнинг бошларида бизнинг ҳозирги аҳолимиздан бешбаттар эди. Аҳоли жохил ва мазлум, ҳокиму руҳонийлари эса ғожиру золим эдилар. Руҳонийлар жуда қўп ерга эга бўлиб, ҳар бирларининг ўз байроқлари бор, устига-устак пул ҳам зарб этар эдилар. Айримларининг мулклари эса бутун бир вилоят ерича қеларди. Ҳукумат қишилари уларнинг ерларига қириб, солиқ ололмаганлар. Гуноҳ иш қилган қотил қочиб уларнинг ерига қирса, миршаблар уни олиб қетишга ожиз эди. Гуноҳқорларни пул ва ер эвазига қечириб юборганлар. Қим руҳонийларга ёмон муносабатда бўлса ёки ҳақорат қилса, уни қалисога қиришдан маҳрум этиб: «Буюқларнинг бизга берган ҳуқуқига биноан, буни қалисодан маҳрум этдик. Бундан кейин шаҳарлар, қишлоқ, дала ва ҳар бир уйда уни лаънатлашсин, бирон-бир наслоний у билан сўзлашмасин, бирга овқатланмасин ва бирон бир руҳоний унинг ҳақиқага дуо қилмасин», дер эдилар.

Ҳақат бугина эмас, улар ҳукумат ишларига ҳам қўшилардилар. Ўша даврнинг қирол ва императорлари ўзларини қалисонинг мўмин ва қискин қишилари деб қили-шарди. Бирон бир амир ёки подшоҳ руҳонийларнинг гапларини иккита қила олмаган. Агар подшоҳ уларнинг розилигисиз бирон иш қилса, ўша захотиёқ уни қалисодан маҳ-рум этишарди. Бироқ, шуниси аниқки, бундай ваҳшийлик, ҳудобеҳабарлик, ғайриинсоний қонун ва ҳаракат узок давом этиши мумкин эмас эди, албатта. Бир қуни қелиб, Оллоҳнинг ғайрати ва аҳолининг шижоати, ҳиммати қўзғалиб, бундай тузумнинг томири қирқилиши муқаррар эди.

Мазкур попларнинг иш юргизишлари, ҳаракатлари ҳам узокка қўзилмади. Ўнинчи аср (1000-исовий йил) бошида Оврупонинг айрим нуқталарида протестантлар мазҳабига мансуб маҳсус гуруҳлар майдонга қикдилар. Улар 12-асрга қелиб, қенг микёсда тарқалдилар ва жой-жойларда ўзларининг бўлимларини тузиб, ўз уламоқарига қарши қураша бошладилар. Протестантлар Инжилни оддий халқ тилига таржима қилдилар, авом халқни илмга даъват этдилар. Улар Инжилга қарши ҳар қандай гап ва ишни қораладилар. Айтар эдилар: «Агар бизнинг уламоқимиз ҳазрат Масихнинг ноиблари бўлсалар, нега бунчалик дунёвий мол-мулкни тўплаганлар? Ҳақиқий уламоқлар ва ҳазрат Масихнинг ноиблари пулга бунчалик ўч бўлмасликлари, бир қултум сув ва бир бурда нонга қаноат қилишлари қерак. Наҳотки, бизни тарқидунёчилиқка тарғиб этган қимсалар назру ниёзимиз ва тавбаларимиз эвазига мол-мулкимизга эғалиқ қилсалар! Биз ҳам ҳудонинг бандаларимиз. Агар биз бирон гуноҳга йўл қўйсақ, ҳудованддан авф этишини, тавбақимизни қабул қилишини талайқимиз. Нега энди гуноҳни Оллоҳ дарғоҳида қодир этиб, поп олдида тавба қиламиз-у, тавбақимизнинг қабул қилиниши эвазига уларга пул ҳам берамиз?»

Протестантлар жамоаси жуда қиска вақт ичида қатта муваффақиятга эришиб, ташаббусларининг самарасини қўра бошладилар. Оврупонинг айрим нуқталарида қарши мазҳаб устидан қолиб қелдилар. Бу жамоанинг муваффақиятга эришининг бош омили

— улар ўзларининг мақсад ва ниятларини халкка жуда содда, аниқ тил ва иборалар билан тушунтирдилар. Жуда зарур ҳолат вужудга келмаса, поплар билан мунозарага тушмас эдилар. Бирок, ҳамма жойда ва ҳар бобда уларнинг хато ва камчиликларини халкка кўрсатиб берар эдилар.

Ушбу эътирозчилар жамоасига яна бир иш жуда кўл келди. У ҳам бўлса салиб уруши эди. Бу уруш даставвал 1095 йилда бошланиб, 1492 йилгача қайта-қайта кўзгалаверди. Оврупо ушбу уруш ҳаракатларини ислом оламига қарши қаратди, мақсади — Қуддус (Байт-ул-муқаддас) — Иерусалим шаҳрини ишғол этиш эди. Оврупо ахли бу орада мусулмонлар билан яхши муносабат ўрнатиб, жуда кўп моддий ва маънавий фойда кўрдилар. Масалан, Фарангистон дорилфунунининг Шарл Санвиюс исмли муаллими куйидагиларни қайд этган: «Ўн биринчи асрда Оврупо ва ислом олами бутунлай бир-бирларига қарши эдилар. Оврупо шаҳарлари кичик ва оддий, кишлоклари вайрон кулбалардан иборат эди. Йўлда ўлдиришларидан кўркиб, ҳеч ким ўз уйдан ўн фарсах узоққа боролмас эди. Ислом олами эса Бағдод, Шом, Миср ва Андалус сингари бутунлай обод ва кўркем шаҳарлар, мармар билан безалган саройлар, мукамал корхоналар, ҳашаматли мадраса ва мактаблар, музайян ва озода бозорларга эга эди. Далаларининг ҳар қадамидаги сўлим гўшалару хирмон-хирмон ҳосилни кўрганнинг кўзи қувонар эди. Испания билан Туркистон ўртасида савдо корхоналари бемалол бориб-келарди. Овруполиклар мусулмонлар тараккиётини ҳолис ният билан қабул қилиб, қасб ва илм ўрганиш ниятида ислом шаҳарларида таҳсил кўрар эдилар. Оврупо мусулмонлар билан муносабат ва алоқада бўлиш йули орқали тараккий этган. Овруполикларнинг ислом олаmidан қабул қилган ишлари куйидагилардир:

Зироат: кўк бугдой, тут дарахти, гуруч, хурмо, лимон, мандарин, пахта, қахва ва найшакар.

Саноат: шохи газламалар, зар тўкиш, шиша, ойна... ва коғоз.

Илм-фан: алжабр ва ал-муқобала, хандаса, чизмачилик, кимё ва ҳоказо. Ислом ахли Юнон, Эрон, Хинд ва Чиннинг илму фан ихтироларини тўплаб ва ўзларидан кўпгина нарсаларни кўшиб, оқибатул-амр, буларнинг барини овруполикларга топширдилар.»

Бу бир буюк фаранг муаллимининг ислом олами тараккиёти ҳақида билдирган иқроридир. Энди диққат билан назар солсак, дарҳақиқат, овруполиклар ўзларининг юксалиш асосларини ислом ахлидан олганликларини кўрамыз. Бугун эса, ё раббий, кўлдан кетган маданиятимизни тиклашга ҳаракат қилган захотимиз уламоларимиз «кофир бўлдинг» деб, бизни йўқ қилиш пайига тушадилар.

Энди мақсадимизга қайтсак: олдин таъқидлаганимиздек, салиб урушлари протестантлар жамоасининг ҳаракатларига ёрдам бериб, аҳолининг асосий қисмини улар билан ҳамфикр этди. Овруполиклар ислом оламидаги ҳайратга солувчи муваффақиятларини кўрганларидан кейин, уларнинг мафтуни бўлиб, протестантлар таклифи ва далолати билан Бағдод, Миср, Андалус мадрасаларига бориб, мусулмон мударрисларидан турли илмлар бўйича таҳсил ола бошладилар, попларнинг бу йўлга монеъ бўлишларига эътибор бермадилар. Поплар Оврупо ахлининг мусулмон шаҳарларига бориб таҳсил олишларини ҳам протестантларга қўшилганликларини кўриб, шошилиш равишда бу ишнинг олдини олиш учун чора-тадбирлар кўра бошладилар. Ҳар ким эътироз қилса ёки попларнинг қароматига мунқир келса ёхуд мусулмонлар шаҳарларига бориб таҳсил кўрса, ҳатто адашувчанлик оқибатида жума қуни янги қийим қийса, уни ўша захотиёк динсизликда айбладилар, урдилар, ўлдирдилар, оловда қуйдирдилар. Иш шу билан тугадики, ўзлари буткул мағлуб бўлиб, инон-ихтиёрларини протестантларга

топширдилар.

Уйга кириб келган иккала меҳмон ҳам менинг сўзларимни маъқуллар эдилар. Бир соатча турли мавзуларда суҳбат килдик. Кейин меҳмонлар кетишга рухсат сўрадилар. Уларни кузатиб, кечанинг колган кисмини уйку билан ўтказдик.

Эртаси куни тонгда дўстим мени сарбозлар томошасига олиб борди. Бухоро сарбозларининг ахволи жуда кизик. Тараккий этган давлатларда аскарлик муддати уч-турт йил бироқ бу Бухоро сарбозлари учун мукаддас хизмат бўлмасдан, жиноятнинг жазосидир. Бухоро сарбозлари ўз кунларини эътиборсизлик, манфурлик ва бечорахоллик билан ўтказадилар. Уларнинг сарбозлик муддати бир умрликдир. Ўғри ва котилларни бу шаҳарда камок, сургун ва катл этиш ўрнига сарбозликка жунатиб, бир умр ойига йигирма танга маош бериб ушлаб турадилар. Киши сарбозлик хизматига киришгач, нопок ишларни килишга-да мажбур бўлади. Бунинг икки сабаби бор: биринчидан, сарбозликка олинишидан олдин бу киши ойнинг биринчи ярмида ҳаммоллик килиб, хар куни ўртача беш тангадан, яъни юз эллик тангани қўлга киритар ва ойнинг колган ярмини фарогат билан ўтказар эди. Сарбоз бўлганидан кейин эса, ойига йигирма танга олади ва бошка иш килолмайди. Иккинчидан: у киши олдин ўғирлик килмас, сарбозлардан кўркар эди. Энди ўзи сарбоз бўлган экан, унинг учун ўғриликдан устунрок ва манфаатлирок касб йўқдир.

Булардан ташқари, сарбозликнинг яна бир томони борки, у биринчи шархимиздан ҳам баттарроқдир. Масалан, хар бир саркарда ёки юзбоши бирон-бир кишидан пул ундириш ниятида бўлса, уни ушлаб: «Сен эски сарбоз эдинг, вақтида жаноби олийнинг хизматларидан кочгансан, қўлимга тушдинг, сени сарбозлар каторига қўйишим керак», дейди. У бечора: «Мен бутун умрим бўйи сарбоз бўлмаганман, милтик отишни ҳам билмайман», дейди. Фигони қўкка чикиб: «Тухмат килманг, ахир, сиз хатто исмимни ҳам билмайсиз-ку, собик сарбоз эканлигимни каердан биласиз?», деб зорланади. Бари-бир иложи топилмайди. Бечора сарбозликни қабул этади ёки уч минг тангани саркарда жанобларига бериб, ўз бошини галвадан куткаради.

Сарбозларнинг томошасидан чикканимиздан кейин бозору расталарни куришга киришдик. Пешин намозидан сўнг дўстим деди:

— Бугун Бухоро мударрисларидан бири бизнинг уйимизга келмокчи эди, кайтганимиз макул. Бироз айланиб, уйга кайтдик. Намози аср пайтига қадар мударрисни кутиб ўтирдик. Муддат етгач, мударрис жаноблари катта дабдаба билан кириб келдилар. Дўстим у кишини эшик олдида кутиб олди. Уйга кириб, тўрда ўтирдилар ва фотиҳа килдилар. Дўстим меҳмоннавозлик билан «хуш келибсиз», деди. Ахволини сурадилар. Жавоб берди. Кейин менга қараб дедилар:

— Бу киши каерданлар? Дўстим жавоб берди:

— Бу киши Хиндистон мусулмонларидан бўлиб, саёхатга келганлар. Уйимда меҳмонлар. Мударрис: Жуда яхши. Сиз Хиндустоннинг каеридансиз?

Мен: Дехлидан.

Мударрис: Дехлида илм тахсили кай даражада?

Мен: Яхши. Дехли халқининг илм олишга иштиёки баланд.

Мударрис: Бухородагидек яхши мударрислар борми?

Мен: Камина Бухоро мударрислари билан ошно эмасман, уларнинг ахволларидан ҳам беҳабарман, бироқ Дехлида олим мударрислар талайгина.

Мударрис: Бухорода ҳам кўпгина забардаст муллалар бор.

Мен: Албатта, Бухоро доно олимларга эга бўлиши керак. Чунки барча мусулмонлар бу шаҳарни илм маркази деб биладилар. Мударрис: Сиз ҳам тахсил килганмисиз? Мен:

Сарф ва нахвни бир оз ўқиган эдим.

Мударрис: Кай даражада ўқигансиз?

Мен: Араб тилида сўзлашишга имкон берадиган даражагача.

Мударрис: Хозир араб тилида гаплаша оласизми?

Мен: Эҳтиёжга қараб.

Шу пайт дўстим дастурхон ёзди. Мударрис мени имтиҳон килиш учун атайин араб тилида гапирди:

— Кул!

Мен бир бурда нон олиб едим. Мударрис кулди:

— Сиз араб тилида гаплаша оламан, деб айтган эдингиз.

Мен: Ха, биламан.

Мударрис: Шундай бўлса, мен арабча гапирганимда нега жим турдингиз?

Мен: Жаноблари «егин!» дедилар. Шундай килдим. Гапириш зарурати бўлмадики...

Мударрис: Хо-хо-хо! Инсоннинг номаъкул одатларидан бири шу! Одам сафарга чикиб, икки-уч шаҳарни кўрганидан кейин шунчалик ёлгон сўзлайдиган бўладики кулгинг кистаиди... Домулла! Араб тилида сўзлашиш осон иш эмас. Биз Йигирма йилдан бери кўкрагимизни захга бериб ўрганамиз. Шунга қарамадан, умр бўйи араб тилида сўзлаёлмасдан бу дунёни тарқ этамиз. Жаноблари озгина сарфу нахвни тахсил этиб, араб тилида сўзлаша оламан деб юрибсиз-а!

Мен: Мударрис жаноблари, агар сиз минг йил кўкрагингизни захга бериб, араб тилини ўрганолмасангиз ҳам ҳеч айби йўқ. Лекин, уч-тўрт йил ичида мен араб тилини сиздан яхшироқ ўргандим.

Мударрис: Ёлгон айтасиз!

Мен: Агар менинг айтганларимга ишонмас экансиз, араб тилида гапираман: «Кай-фа ахвали саййидина? Лиллахи макруната би қамол-афийата ва тамамис-саламата саииди кунту атук...»

Мударрис: Тўхтанг, тўхтанг!

Мен: Лам таъмируна биттаваккуф?

Мударрис: Билдик, арабчани билар экансиз... Бундан кейин Сиздан арабча сўраганинг падарига минг лаънат. Бу қанчалик уят-а?! Биз ҳам дарс ўқиганмиз, биз ҳам араб тилини биламиз... Бир оз тўхтанг дейман, яна арабча сўзлаб кетасиз...

Мен: Нима истайсиз?

Мударрис: Ўша арабча қалимангизни яна бир қарра қайтаринг. Мен: Қайфа ахвали саййидина?

Мударрис: Тўхтанг, тўхтанг. Мен: Яна нима бўлди?

Мударрис: Бунчалик кўп араб сўзларини бирданига ўзлаштириш анча мушкул иш.

Оз-оздан айтсангиз, ўрганиб олар эдим.

Мен: Жуда яхши, ўрганинг.

Мударрис сўзларимни қуйидагича мутолаа этди: «Қайфа ахвали саййидина». «Ахвали саййидина»—музоф ва музофинилайх ва эга, «қайфа»— олдин келган кесим, маънис

— «сайидимизнинг ахволи калай?»

«Лиллахи макруната би камали афията ва тамамис-саламата» — «алиф лом» и «да» — «ал-афията» ва «ал-саламата» дагиси нима? Алиф лом тўрт хилдир: жинс истигрок, ташки ахд ва зехн ахди. Бу алиф лом, ташки ахд ва зехн ахди эмас, истигрок ҳам эмас, чунки агар истигрок бўлса «тамом» ва «камол» сўзларининг ортикчалиги аник эди, шундай экан, бу алиф-ломлар жинс бўлса керак.

Домулла шу ерга етгач, менга караб, деди:

— Энди давомини айтинг.

Мен бошладим: Сайиди кунту атук...

Мударрис: Тўхтанг, тўхтанг.

Мен: Сиз тўхтаб туринг, мен сўзимни тугатай...

Мударрис: Сайиди кунту атук... бу «атук»нинг маъниси нима? Феълми ёки отми? Шу аснода мударрис уй эгасига караб:

— Биродар, «Гиёсул-лугат» китобингиз борми?—деди.

Дўстим: Бор эди, бироқ тунов куни кўшнимиз олиб кетиб, хали кайтарганича Йўк.

Мударрис: Агар малол келмаса, ўшани олиб келсангиз.

Мен: Мударрис жаноблари, нима истайсиз? Биз хар кеча бир олам суҳбат килар эдик, сиз жаноблари бирон-бир иш килмасдан, ҳам бизни, ҳам ўзингизни саргардон этдингиз.

Мударрис: Нега саргардон этар эканман? Сизнинг айтганларингизни мутолаа этмокдаман, суҳбат килмокдамиз.

— Мен: Бунака мутолаанинг уруги курсин, бундай суҳбатга минг лаънат! Мен сизга йигирмата араб сузини айтдим, сиз эса унинг мутолаасига икки соат вақт сарфладингиз. Устига устак, бу бечорага кўшнисининг уйдан «Гиёсул-лугат» китобини олиб келишни буюрасиз ва шу йўл билан «атук» сўзининг маъносини билишни истайсиз. Бўлди, бунака суҳбатнинг бахридан кечдик. Агар истасангиз, форс тилида гаплашамиз. Худо хаки бизни куп овора этмасангиз.

Мударрис: Яхши, энди форс тилида сўзлашамиз. Бухоро мадрасаларини саёхат этдингизми?

Мен: Ха, томоша килдим. Бухорода жуда кўп яхши мадрасалар бор экан, аммо бундан нима фойда? Бу шаҳарнинг уламолари ушбу мадрасалардан фойдаланишда гаири шаръий йўлни тутганлар!

Мударрис: Кандай килиб?

Мен: Масалан, сизнинг ўтмиш аждодларингиз ушбу мадрасаларни бечора, камбагал муллабаччалар учун курганлар, бироқ бугун бойлик учун муккасидан келган кишилар, илм ахлига тегишли катта пулдорлар мадраса хужраларини ўзларининг моллари этиб уларнинг вакфларини жигилдонга урмокдалар. Ушбу хужраларнинг асл эгалари бўлмиш бечораю мискин толиби илмлар эса масжидларнинг бурчак-бурчакларида гужанак бўлиб ётиб, котган нон ва совук сув билан кун кечирмокдалар. Бухоро уламоларининг ушбу ишлари худодан кўркиш фазилатидан фарсах-фарсах узокдир.

Мударрис: Ўх-хў, бу дард сизга ҳам юккан экан-да. Бу жуда бўлмагур сўзлардир. Халигача бу ишларни ҳеч ким билмас эди. Икки-учта девона кишилар бўлмагур гапларни одамлар кулогига куймокдалар. Тўгрисини айтганда, муллабаччалар дарс ўқишларини билсинлар, хужра ва вакфлар билан нима ишлари бор?

Мен: Сизнинг инсофингизга офарин-а! Бечора муллабаччалар хор-зор булиб юрсалар, совук сув ва котган нон билан кун кечирсалар, сизлар эса уларнинг хужраларида ўтириб, бечораларга тегишли вакф пули хисобидан палов ва кабоб тановул этсаларинг ва ушбу

холатни сизларга тушунтирган кишига «муллабачча дарс ўқишни билсин, хужра ва вакфларга нима иши бор?» десангиз!

Мударрис: Бу сўзлардан максдингиз нима?

Мен: Максдим шуки, хужралар муллабаччаларнинг молидир, сизлар уларни олиб-сотиш билан шугулланишларинг шариатдан эмас.

Мударрис: Э... сиз бизни унчалик ахмок деб ўйламанг, хужраларни олиб-сотишнинг гайри шаръий эканлигини биз ҳам яхши биламиз.

Мен: Шундай экан, нега уларни ўз мулкингизга айлантirasиз? Нега кўнглингизга караб бошка бир одамга сотасиз? Нега муллабаччаларга бу хужралардан тегишли вакф пулини бермайсиз?

Мударрис: Биз ҳеч вақт хужраларини олиб-сотган эмасмиз.

Мен: Во ажаб, унда ўн минг, йигирма минг, қирк минг баҳода сотилаётган бу хужралар қимнинг отасидан қолган мерос экан?

Мударрис: Биз хужраларни сотиб олмаймиз, балки унинг шотиси ва тоғорасини сотиб оламиз.

Мен: Мардлигу шижоатингизга, билимингизга офарин! Бу муддаоингиз шариат олдида ҳеч қандай эътиборга эга эмас. Сиз «шоти ва тоғорани сотиб оламиз» деб таъкидлайсиз. Тўғри, қозихона васикаларида шундай деб ёзасиз. Бирок, аслида хужрани сотиб оласиз. Васикада шаръий деб ёзиладиган ҳар бир сўз ёлгон бўлиб қолаверади. Бунга бир неча сабаб бор.

Биринчидан, дунёнинг қайси бурчагига борманг, шоти билан тоғоранинг нархи йигирма тангадан ошмайди. Кейин, васика қилишдан олдин хужрани бориб кўрасиз, маъқул бўлса васика қиласиз. Кейин ҳам уйингизга бориб, «мен бугун бир шоти ва бир тоғора сотиб олдим», демайсиз, балки «бир хужра сотиб олдим», дейсиз.

Буларнинг ҳар бири шундан далолат берадики, сиз ҳақиқатан ҳам вакфга тегишли хужрани олиб-сотасиз. Шунинг учун, хийлаи шаръийни қўллаб «васикаи шаръий»ни ишлатишингизни бир пуллик фойдаси йўқ. Чунки ислом шариати ниятни асл деб билади, турли рангдаги сафсата ва ибораларга иши йўқ.

Мударрис: Хийлаи шаръий ишлатамиз-да.

Мен: Тўғри, сизларнинг бу ишларинг хийла ва фирибгарликдир, аммо мутлақо шаръий эмас.

Мударрис: Хийла ҳам шаръийдир.

Мен: Жим бўлинг, шариатимиз бундай пайтларда хийлани қабул этмайди, балки кишининг ниятини асл эътибор сифатида қабул қилади. Мен сизга ўхшаб тоғдан тараша тушгандай қилиб сўзламайман... Маълум ният ва мақсадга қаратилмаган ҳар қандай иш эътиборсиздир, сизнинг фикрингизнинг қалатлиги ҳақида бир мантикий далилим бор... Айтдингизки, бу хужрани сотиб олмаймиз, балки шоти ва тоғорани сотиб оламиз, деб. Шундай экан, мен ҳам сизга арз этаманки, биз ҳам сизга ишимиз йўқ, сотиб олаверинг, лекин фақир ва мискин муллабаччаларнинг шариат юзасидан қолган мулки бўлган хужра ва вакфларини қолдирсангиз ва шоти ҳамда тоғоранингизни бу хужрадан олиб қетсангиз.

Мударрис: Борақалло! Мен билмадим, жаноблари дунёнинг қайси бурчагидан қелиб Бухоро уламоларига насиҳат қилиш ниятида эканлар... Иншооллох, муқорак ният! Бирок менинг ҳам сизга бир насиҳатим бор: сиз бу фойдасиз масалаларга араллашиб овора бўлмасангиз. Бухоро мулалари ўзларига тегишли ишларини сиздан қура яхши биладилар. Уйқу вақти ҳам ўтиб қетди. Менинг фонусимни берсангиз, етсам.

Уйнинг эгаси фонусни қелтириб берди ва мударрис «худонинг қаноҳига» деб чиқиб

кетди. Биз ҳам ухладик.

Эрталаб вақтли уйгондим. Бугун рамазоннинг биринчи кечаси эди. Одамлар жуда катта шодлик ва тантана билан ўз дўконларини безатар эдилар. Хар ким рамазонни кутиб, хатми куръон учун тадбирлар кўрар эди. Шаҳарнинг раста ва бозорлари ажиб бир манзара касб этганди. Одамлар бу ой — ибодат оyi эканлигидан жуда хурсанд эдилар. Кеч кириши олдидан амир аркининг тепасида ногора чалиниб, халкни рамазон киришидан хабардор этди. Халк рамазонни катта хайит сифатида билади. Тушгача дўконлар очилмайди. Тушдан кейин эса дўкондорлар то намози асрга қадар ўтирадилар. Кейин кўлларига обдаста олиб, хавзи Девонбегига бориб намоз ўқийдилар-да, ифтор учун ўз уйларига қайтадилар. Ифтордан кейин яна дўконларига келиб, ярим кечага қадар ўтирадилар. Кечаси ҳамма жой чарогон бўлади. Кишилар тўп-тўп бўлиб сайр этадилар, ҳамма ёқда хушчакчаклик ҳукм суради.

Бирок, шулар қатори, бунда кишининг нафратини кўзгатувчи ишлар ҳам содир бўлиб туради. Бу бемазагарчиликнинг энг каттаси — бесоколбозликдир. Кундузлари хавзи Девонбеги атрофларида, растаю бозорларда муллабаччалар бир бесокол ўспиринни ўртага олиб, шўру гавго кўтариб оламга гулгула соладилар. Айрим пайтда бесокол боласи бўлмаган бир гурух муллабаччалар улар билан юзма-юз келиб, оч бўрилардек ўзларини уларнинг «кўй»ларига урадилар. Жуда кўп уруш ва талашлардан кейин ким устун келса, бесоколни ўзиники қилиб олиб кетади. Энг ажиб жойи шундаки, Бухоро уламолари ўзларининг шогирдларини бу гайри шаръий, ифлос йўлдан қайтармас эдилар, балки ўзлари ҳам бевосита шу иш билан шугулланар эдилар. Шуни айтиш мумкинки, бугун Бухоронинг хар бир мударриси ва муфтийси ўзининг чиройли бир шогирди билан ишқбозлик қилади ва уларнинг айрим «буюк»лари худонинг бандаларидан ҳам уялмай, ўзларининг маъшуклари (бесоколлари)ни уйларида ҳам асрашади.

Рамазон ойининг ҳамма кунларини ўтказиб, хайитнинг иккинчи қунига келганда касал бўлиб, ётиб қолдим. Бутун вужудимни иситма қашата бошлади. Дўстимга айтдим: — Менга бир табиб олиб келсангиз.

Дўстим илтимосимни адо этди. Табиб томиримни ушлаб, деди:

— Бир шишани олиб менинг дўқонимга боришсин, бир оз мушк шарбати, қосон араги ва райхон уругидан юбораман. Қунига икки мартадан ичсангиз, иншооллох, тузалиб қоласиз.

Мен: Табиб жаноблари, қасаллигимнинг сабаби нимада?

Табиб: Қўркманг, ҳеч қарари йўқ, тезда тузалиб қоласиз.

Мен: Тўғри, қўркмайман, қашат нимадан бемор бўлганимни қилишни истар эдим.

Табиб: Терлаб қелиб тўнингизни ечгансиз, сизни совуқ олган. Ҳакимнинг ушбу гапидан хайратда қолиб, дедим:

— Бародар, биринчидан, мени совуқ ургани йўқ, кейин, совуқ урганнинг қавоси мушк шарбати ва райхон уруги ҳам эмас. Учунчидан, сиз айтган бу қорулар икки юз йил муқаддам ишлатилган. У қаврдан қозиргача қабобат илми анча қараккий этиб, қонишманд табиблар янги ва қойдали қорилар ихтиро этганлар. Сиз бўлсангиз, қали ҳам беқи мушқнинг шарбати ва райхон уругини қермокқисиз.

Менинг сўзларимдан табибнинг қажли қикиб, деди:

— Сиз табибқикдан беқабар бўлсангиз, қасалинқизни қамоллашдан эмаслиқини қардан қиласиз? Беқи мушк шарбатини икки юз йил олдин қасалларга қерилишини-ю қозир янги қори-қармонлар қашф этилгани-қи? Булар қевона ҳам сўзламайдиган гаплардир.

Мен: Тўғри, менинг айтганларим эмас, балки сизнинг гапларингиз қевонага қос. Сиз

табобат илмининг буюк тараккиётига мункир бўлмокдасиз. Бундан нима фойда! Бугун факатгина тиббиёт илми эмас, балки оламнинг барча ишлари юксалиш томон юз тутган ва бундан кейин ҳам тараккий этиши шубхасиздир.

Табиб: Сўзларингизни эшитиб, кулгим кистамокда. Тиб илми каерда юксалган? Нёга мен бундан хабарсизман?

Мен: Сиз жуда кўп нарсадан беҳабарсиз.

Табиб: Ахир, сиз айтаётган «табобат тараккиёти» жахоннинг кайси бурчагида содир бўлган?

Мен: Таажжуб этманг, башарият тараккиётга кодирдир ва юксалаверади ҳам. Юз йил олдин мамлакатингизнинг каерида темир йўл ва телеграф симлари мавжуд эди? Жуда юксак мисолларни-ку, кўяколайлик, юз йил олдин мана шу гўгирдни кайси бухоролик кўрган эди? Бундан олдин сизнинг чолворингиз карбосдан, кўйлагингиз калами матодан эди. Бугун нафис докалар ва турли рангдаги парчаларга етибмиз. Буларнинг барчаси мен даъво этаётган тараккиётнинг намунасидир. Шулар билан бир каторда тиб илми ҳам юксалиб, тобора баланд погоналарга кўтарила борди... «Тиб илмининг бу тараккиёти каерда?» дейсиз. У ҳамма ерда ва ҳамма томонидан қабул килинган, бироқ сиз кўрмайсиз ва кўриш ниятида ҳам эмассиз. Бу тараккиёт хатто Бухорода ҳам бор. Ана шу мавжуд дўхтурхона табобат тараккиётининг намунасидир.

Табиб менинг сўзларимдан хайратда қолиб, сукутга берилди. Сўрадим:

— Сиз жаноблари, табобат илмидан каерда тахсил олгансиз?

Табиб: Бухоронинг ўзида.

Мен: Кайси табибдан дарс олгансиз?

Табиб: Хеч кимдан дарс олганим йўқ, ўзим бўш вақтларимда тиб китобларини мутолаа этиб, табиб бўлганман.

Мен: Биродар, мени кечиринг, сиз касалимни тузата олмайсиз.

Табиб чикиб кетди. Уй эгасига айтдим: «Биродар, менга бошка яхшироқ табиб олиб келсангиз». Дўстим бу сўровимни ҳам бажо келтирди. Иккинчи табиб жуда катта кибр-хаво билан кириб келиб, томиримни кўриб деди:

— Сиз бир оз кўркибсиз, мен икки-учта хабби мусхал (ич кетар доруси) юбора-ман, уни ичиб, кейин ўзингизни алас килдирсангиз, тузалиб кетасиз.

Кулгим келди, бироқ билдирмай, сўрадим:

— Ҳаким жаноблари, менинг жуда ёмон одатим бор: табиб касалим нимаданлигинию ўзининг дорулари қандай фойда беришини исботламагунча, уларни истеъмол килмайман. Сиздан илтимос, айтсангиз, кўркканимни каердан билдингиз.

Табиб: Иссигингиз бор.

Мен: Хабби мусхалнинг кўркканларни даволашдаги ўрни нимада?

Табиб: У киши хароратини туширади.

Мен: Яхши, касалимни ҳам белгиладингиз, дорусини ҳам тайинладингиз. Лекин каминанинг феъл-хўйи жуда ёмон, табибнинг кайси мадрасада ўқигани ва кайси устоздан таълим олганини билмагунча унинг дорусини ичолмайман.

Табиб: Хох-хо-хо... Хотиржам бўлинг, камина Бухоронинг бош табибиман. Ҳазрати амир ва Доруш-Шифо мадрасасининг табобати менинг кўлимдадир. Хар йили миллатнинг ўн икки минг тангасини оламан.

Мен: Ажабо! Бу ўн икки минг тангани каердан оласиз?

Табиб: Доруш-шифо мадрасасидан.

Мен: Сиз жаноблари, тиб илмини каерда тахсил килгансиз?

Табиб: Бухоронинг ўзида.

Мен: Кайси мадрасасида?

Табиб: Бухоро тиб мадрасасига эга эмас.

Мен: Кайси табибдан таълим олгансиз?

Табиб: Мен тиб илмини ҳеч кимдан ўрганган эмасман.

Мен: Унда қандай қилиб табиб бўлдингиз?

Табиб: Раҳматли отамиз жуда катта табиб эдилар, у кишининг китоблари менга мерос қолган эди. Шуларни кўп ўқидим.

Мен: Одам факат тиббий китобларни ўқиш билан ҳам табиб бўла оладими?

Табиб: Албатта, тиб китобларини мутолаа этаверса, бу осондир.

Мен: Йўқ, хато қиласиз, мактаб ўқимасдан туриб табиб бўлиш мумкин эмас. Тараккий этган мамлакатларда ўн йил умумий таълим олингандан сўнг, тиббий мактабга кириб беш йил ўқийдилар, шундан кейингина табиб бўладилар. Сиз бўлсангиз «бўш вақтимда отамдан қолган китобларни ўқидим», дейсиз. Сизнинг бу айтганингиз билан табиб бўлиш мумкин эмас...

Табиб ушбу сўзларимни эшитиб, деди:

— Жуда яхши, мен сиз айтган табиблардан эмасман!

Мен: Мен ҳам сиз айтган беморлардан эмасман!

Табиб паришон ҳолда чиқиб кетди. Гамгин ҳолда уй эгасига дедим:

— Менга ўрис дўхтурни чакирсангиз.

Дўстим истагимни бажо келтирди. Бу дўхтур жуда билимдон киши экан, тезда касалимни аниқлади ва яхши дорулар берди. «Икки кундан кейин хабар оламан», деб чиқиб кетди.

Буюрган дорусини олиб келдилар, ичдим, икки кун ичида касалим тузалиб, қувватга кирдим, иштахам ҳам очилди, бироқ дўстим:

— Бугун дўхтур келмокчи, бир оз сабр қилсангиз, агар рухсат берса, кейин тановул қиларсиз,— деб, монеълик қўрсатди.

Дўхтурнинг келишини кутдик. У келиб, ахволимни кўриб хурсанд бўлди ва деди:

— Бутунлай тузалиб кетибсиз.

Мен: Алҳамдулиллоҳ, тузалдим. Бухоро табибларини кўриб жуда маъюсланган эдим.

Чунки шундай катта бир шаҳарда биргина донишманд табибнинг бўлмаганлиги катта бир бахтсизлик! Лекин Сиз жанобларини кўриб жуда мамнун бўлдим. Иншо-оллоҳ, жаноблари Бухоро аҳолисининг сихатини асраш бобида кўп хизмат қиларсиз.

Дўхтур: Тўғри, мени Бухоро аҳлига хизмат қилиш учун юборганлар, лекин бундан нима фойда? Бухорода жуда кўп одамлар борки, мен бир марта ўтган кўчадан ҳеч ҳам ўтмайдилар.

Мен: Ажабо, бунга сабаб нима?

Дўхтур: Сабаби маълум! Мен кофир, улар эса мусулмон. Кофир дўхтур мусулмон касалларни ўша захотиёқ «ўлдиради».

Мен: Ажабтовур эътиқодга эга эканлар. Бир томондан табибсизлик, бошқа томондан доно табибларга эътиқодсизлик. Ана шу икки нарса Бухорода бирон-бир кишининг соғ қолмаслиги учун етарли омилдир.

Дўхтур: Тўғри, бутун Бухоро мулкида ҳар йили бир марта касал бўлмайдиган одам жуда камдир.

Мен: Сиз ҳозир шу мулкнинг расмий дўхтурисиз, бу касалликни бартараф этиш учун нега курашмайсиз?

Дўхтур: Сиз бизнинг мамлакатимиз ва Фарангистоннинг айрим шаҳарларини, албатта,

кўргансиз. Оврупо ҳукуматлари ўз халқларининг соғлигини сақлаш учун пул: сарфлайдилар. Кўчаларини бу шаҳар хонадонларидан кўра покизарок тутадилар, кўйни шаҳар ичида сўймайдилар, ўликни шаҳар ичида кўммайдилар, хайвонот ахлатини йўл усти ва ёкаларида қолдирмайдилар. Бизнинг шаҳарларимизда ҳам тиб мактаблари мавжуд бўлиб, ҳар йили гуруҳ-гуруҳ табибларни етиштириб, атрофга юборадилар. Доручилар мактабини битирмагунча дору сотишга йўл кўймайдилар. Мактабларимизда болаларга соғликни ҳимоя қилиш мавзусида дарс ўтилади, донишманд дўхтурлар ҳар куни бу мавзуда газеталарда мақолалар ёзиб, саломатлик қоидаларини элга тушунтирадилар. Шунинг учун, Оврўпо аҳолиси тиббиётнинг айрим қоидаларини бир табиб қатори биладилар.

Бирок, Туркистон халқлари мутлақо уларга қарши иш тутадилар. Буларнинг кўчаларини кўрдингизми? Хали ҳам кўйларни шаҳарда сўйиб, уларнинг ахлат ва чиқиндиларини йўл устига ташлайдилар, ўликларни шаҳар ичида кўмайдилар, айрим кўчаларда эса фақат хайвон ахлатларигина эмас, балки одам нажаси ҳам кўпдир. Буларнинг ичадиган суви икки юз халажой остидан ўтиб, ҳовузларга тушади. Мактабда-ку бир нави, ҳатто мадрасаларда ҳам соғликни сақлаш борасида бир қалима сўз эшитмайсиз. Шунга қарамай, бу одамлар мен бир марта ўтган кўчадан ўтмайдилар. Барча айтганларимни шариатга қарши деб талқин этадилар, гапимга қим тарафдорлик билдирса, қофир деб эълон қиладилар. Ҳатто бундан бир неча йил олдин амир менинг маслаҳатим билан кўчаларни сўпуришни амр этган эди. Бухоро халқи сикилиб: «Бу қофир кўча сўпуришни расм этиб, Бухородан хайр-баракани кўтаради», дейишди.

Мен: Хўп, қараз қилайлик, Бухоро аҳли сизнинг сўзларингизни қабул қилди. Ўшанда Бухорода қасалликнинг олдини олиш учун қандай чора кўрар эдингиз?

Дўхтур: Албатта, Бухорода бу иш осон эмас, лекин мақсадга эришиш учун бир оз ташаббус етарлидир. Бухоро дўхтурлар хизматига жуда муҳтож. Биринчидан, шаҳардан ташқари жойларда дўхтур Йўқ. Қарши, Шаҳрисабз, Хисор, Қўлоб қаб туманларда ҳатто дўхтур номини эшитмаган одамлар бор, Қайси томонга борманг, ромчи, аласчи хотин, дори сотувчи аттордан бошқа қишини кўра олмайсиз. Бухоронинг ичида ҳам шундай одамлар борки, безғак титроғини даволаш учун қасалнинг устига эшакнинг тўқимини кўйиб, устига ўтириб олиб «иш-ш-ш» дейдилар. Кейин, бу ерда икки-уч дўх-тур ҳам бухороликлардан эмаслар. Шунинг учун, бухороликлар дўхтурга эга эмаслар, деб қатъий айтса бўлади.

Энг аввало Бухорода дўхтурлар сонини кўпайтириш қерак. Бу масалани ҳал қилишнинг йўли шуки, бухороликларнинг ўзлари дўхтурларни тарбиялаб етиштиришлари қерак. Чунки бошқа мамлакатларнинг дўхтурлари донишманд ва қудратли бўлганлари-да, арзимас пул учун Бухорога қелмас эдилар, Агар қўп пул берсалар, қиладилар, бирок Бухоро ҳукумати бунчалик пул беришга қози бўлмайди. Шунинг учун ҳам бухороликларнинг ўзларидан дўхтурлар тайёрлаш қозимдир.

Яна масала шундаки, Бухоро ҳукумати йирик мадрасаларнинг бирини тиббия мадрасасига айлантирсин ва бу даргоҳга доно дўхтурларнинг бирини мудир этиб тайинласин. Петербург ва Фарангистоннинг йирик шаҳарларидан донишманд муаллимларни тақлиф этишсин. Бошқа томондан Бухоронинг зехни ўтқир йигитларини, ёшларини Оврўпога юбориб, тиб илмини ўқитишсин. Бухоронинг ҳазинаси ҳар йили бир неча талабаларни Оврўпога юбориб ўқитишга қодир эмас, дейишлари мумкин. Майли, Бўхоро ҳукумати талабалар харж-масрафини ўзидан бермасин. Бу ерда Доруш-шифо номлик мадраса бор. Унинг бир йиллик вақф пули қирқ минг танга, бу — олти минг сўм

демакдир. Бир талабанинг Петербургда ёки Оврўпонинг бошка шахарларида тахсил кўриш учун беш юз сўм етарлидир. Агар Бухоро ҳукумати олти минг сўмлик вақф пулидан беш минг сўмини шу йўлда сарфласа, ўн талабани Петербургга юбориб, тиб илми бўйича тахсил кўришига имкон яратади. Тўрт йилдан кейин бу талабалар Бухорога қайтадилар ва тиб мадрасасида оврўполиклар ўрнида муаллим бўладилар. Кейин эса, яна ўн талабани тахсилга юборадилар. Шу тариқа Бухоро тиббий мадрасага эга бўла-ди, канча табиб керак бўлса, етказиб олаверади. Лекин «бу гапларни эшитадиган кулок кани, эътибор билан каровчи кўз кани?»

Мен: Жуда яхши, Сизнинг бу мулохазаларингиз маъкул, бироқ нега Бухоро халкига бунни тушунтирмайсиз?

Дўхтур: Айтдим-ку; «бу гапларни эшитадиган кулок кани, эътибор билан каровчи кўз кани?»

Мен: Ахир, нега кабул қилишмайди?

Дўхтур: Айтишадики, бу шариатга хилоф экан.

Мен: Унда Бухоро ҳукуматига айтинг.

Дўхтур: Шариатга қарши бўлган ишни қандай қилиб ҳукуматга тушунтираман?

Мен: Менимча, Сизнинг билдирган фикрларингизнинг биронтаси ҳам шариатга хилоф эмас.

Менинг бу сўзларимдан хайратда қолган дўхтур деди:

— Сиз мусулмонмисиз?

Мен: Мусулмонман.

Дўхтур: Ишончим қомилки, ҳозир бутун Бухорода менинг сўзларимни шаръий ҳисоблайдиган бирон киши топилмаса керак. Сиз нега бундай дейсиз?

Мен: Таажжубланманг. Айтганларингизнинг биронтаси ҳам шариатга қарши эмас.

Изоҳлаб берай: биринчидан, Сиз Оврўпо кўча ва шахарларининг покизалигини мактаб, мусулмон шахарлари ва йўлларидаги тартибсизликдан нолидингиз. Қаранг, пайгамбаримиз шахар ва кўчаларнинг покизалиги ҳақида нималар деганлар:

«Масжидларингизни содда, безағу жим-жимасиз бино этинглар, шахарларингизни эса шарафли ва зийнатли қилиб қулинглар... Кўчаларни покиза ва тароватли тутингиз...

Худованд қокдир, покизалиқни яхши кўради, зариф ва қаримдир, кечирини хуш кўради, саховатлидир, сахийлиқни писанд.этади. Шунинг учун уйингиз атрофини покиза тутингиз...»

Пайгамбаримиз алайҳиссалом булар билан қаноатланмай, биз мусулмонларнинг ҳар биримизни ҳам покиза бўлишга ундаганлар. Масалан, қуйидагича буюрадилар:

«Анназнаафата шатр-ул-ийман», яъни покизалиқ иймоннинг бир қисмидир. Таҳорат олиш, тишни маҳсус чўб (мисвок) билан тозалаш ҳам покизалиқдир. Покизалиқ кишини иймонга даъват этади, иймон эса ўз эгаси билан жаннатда бўлади... Агар мушқул бўл-маса, мен умматларимга ҳар қандай бўлса ҳам тишларини тозалашлари ва ювишларини ва ҳар намозда хушбўй хид таратувчи нарсалар суртишларини истар эдим». Шундай қилиб, Сизнинг маломатингиз ва мисолларингизнинг нишонига тушган мусулмонлар ирсли умматлар бўлиб, бундан бир минг уч юз йил муқаддам уларнинг

покиза бўлишларига амр этилган эди. Бирок, бу бечоралар нима ҳам килишсин?! Улар исломнинг хақиқатидан огоҳ эмаслар. Куръоннинг бирон оятини ёки пайгамбарнинг хадисини тўғри ўқиб, маънисини тушунтириб берадиган одамнинг ўзи йўқ.

Энди табобат масаласига кайтсак. Кўрайлик-чи, пайгамбаримиз табобат борасида нималар деган эканлар... «Эй худонинг бандалари, бетоб бўлсангиз, даволанингиз, чунки худованд давоси бўлмаган касалликни яратган эмас...»

Бухоро мадрасаларидан бирини тиббий мадрасага айлантириш, Сизни унга мудир этиб тайинлаш, Оврўподан муаллимлар олиб келиш ва хар йили бир неча истеъдодли ёшларни тиббий таълим олиш учун Ўрусияга юбориш — буларнинг биронтаси шариати-мизга карши ишлар эмас. Зеро оламнинг фахри бўлмиш алайхиссалавоту вассалам буюрганлар: «Утлубул-илма ва лав биссини», яъни илм агар Чинда бўлса ҳам уни тилаб ўқингиз». Ана шу хадиси шариф мазмунига диққат билан эътибор берайлик. Пайгамба-римизнинг Чинни мисол келтиришларидан максадлари албатта фикх ва тафсир илмини ўрганиш эмас, чунки Чин кофиристондир. Бу хадисда тилга олинган илм дунёвий илм, яъни, тиб ва санъатдир. Маълум бўлдики, дунёвий илмларни гайридинлардан ўрганиш ҳам бизнинг шариатимизга мосдир.

Бу хадисдан ташкари яна бир хадис мавжуддир... «Хикмат — мўъминларнинг йўқотган молдир, уни хар каерда кўрсангиз, олишингиз мумкин. Тахсил килингиз, хикматга хикмат қўшилса, у кайси манбадан келиб чикмасин, зарар килмас». Расул алайхиссаломнинг ушбу хадислари шундан далолат берадики, сўзларингиз шаръи шарифга мутлақо карши эмас.

Энди ислом тарихига бир назар солсак: исломнинг буюк вакиллари жуда кўп насроний ва маъжусий табибларга пул бериб, ўзларининг сихатларини яхшилаганлар, уларнинг айримларини ўзларининг хос табиблари этиб тайинлаганлар ва айримларини ўз даврларида тиббиёт муаллими этиб белгилаганлар.

Халифа Мансур аббосийларнинг иккинчи тоифаси бўлиб, Журжис бинни Бахтяшў исмли бир насроний табибни Багдоднинг бош табиби этиб тайинлаган эди. Халифа Хорун-ар-Рашид аббосий ҳам Монко исмли бир маъжусийни ва юкорида зикр этилган Бахтяшўнинг ўглини ўзининг шахсий табиби этиб тайинлаган эди. Юкорида номлари зикр этилган табиблардан ташкари жуда кўп насронийлар ҳам аббосий халифалар томонидан мансаб ва давлатга эга бўлиб, иззату икромга мушарраф бўлгандилар. Аббосий халифалар юнон китобларини араб тилига таржима эттириб, Багдод мадраса-ларида нашр этар эдилар. Мен юнон китобларини Багдод халифалари насроний табибларига буюриб таржима килдирганликларини сизларга арз этсам:

1. Китоб-ал каср,
2. Китоб такаддимат-ал-маърифат,
3. Китоб-ал-ахлод,
4. Китоб котитюн,
5. Ал-маъ ва ал-хаво,
6. Табиат ал-инсон.

Бу китобларнинг муаллифи Букротдир. Яна:

1. Китоб-ал-фарк,
2. Китоб-ал-мавлуд лисбаата аш-шахр,
3. Китоб-ал-мизож,
4. Ки-тоб ридоъ-ал-нафс,
5. Китоб-ал-набз,

6. Китоб-ал-жабул,
7. Китоб шифо-ал-амроз,
8. Китоб кавий агзия,
9. Китоб-ал-илал ва ал-амроз,
10. Китоб-ал-тадбир-ал-мулассаф,
11. Китоб-ал-химоёт,
12. Китоб мудовот ал-амроз,
13. Китоб-ал-бухрон,
14. Китоб илал савт,
15. Китоб ал-табиб ва ал-файласуф...

Бу китобларнинг муалифи юнонли Жолинусдир халифа Маъмун аббосии топшириги билан Ханин номли насроний араб тилига ўгиргандир.

Шундай қилиб, аббосий халифалар даврида илмга энг чанкок одамлар-олимлар ва факихлар яшаган бўлса ҳам, жуда кўп табибларга ва гайридин фозилларга пул ва мансаб бериб, Юнон ва Хинд фанидаги ютуқларни араб тилига ўгириб, Багдод мадрасаларида ўқитганлар. Юкоридаги мисоллар тиб илмининг тахсили учун Оврупога талабала-римизни юборсак ва у ердан донишманд табибларни чакириб, мадрасаларимизда муаллим этиб тайинласак, ёмон бўлмаслигини исботлаб турибди. Бухоро ҳукумати ишбилармон ва доно одамларга эга бўлиши керак. Сиз бу фикрни уларга айтинг, умид киламизки, қабул қиларлар.

Дўхтур менинг бу сўзларимдан мамнун бўлиб, биздан рухсат сўраб чиқиб кетди. Бутунлай тузалганимдан кейин, яна бир неча кун Бухорода бўлиб, кейин саёҳатга чиқиш режасини туздим. Уйнинг эгаси Бухоронинг мўътабар кишилари номидан катта шаҳарларнинг қозиси, ҳокимлари номига мактублар олиб берди. Менга ёрдам бериш учун бир муллабаччани ҳам кўшиб қўйди. Эрталаб тонгда Бухоронинг бир аравасига миниб, йўлга тушдик. Намози аср пайтида кўзлаган манзилимизга етдик. Бу унчалик обод жой эмас эди. Икки-уч бакколлик дўконидан бошқа ҳеч нарса йўқ. Ўша дўконлар-нинг бирида тўхтадик. Баккол юқларимизни олиб, қорайиб кетган бир айвонга туширди. Етиш учун жой тайёрладик... Шундан кейин атрофни айланишга киришдик. Бирок, қанака айланиш денг?! Икки-уч дўконнинг у ёғи кип-қизил дашт-биебон! Фақат бир томонда мадрасага кўзим тушди, унинг ҳам эшиги кулф эди. Ичига кириб кўрдим, бутунлай вайронага айланибди.

— Бу мадраса нега бунчалик хароб?

Дўстим: Бу мусофирхонадир. Қаранг, тўғрида бир сардоба ҳам бор. Дарҳақиқат, рўпарада жуда катта тош сардобани кўрдим.

— Буларни қим қурган?

Дўстим: Бухоро амирларидан бири Абдуллоҳон. У ўзига тегишли бўлган барча қаровсиз йўлларда яна бир неча сарой ва сардобалар қурдирган эди, бироқ ҳозир улар тупрокка қўмилиб ётибди.

Дўстим оламнинг тараккиётидан хабарсиз эди. Шунинг учун, бу қиссани ҳеч қандай маломат ва аламсиз, бепарволик билан ҳикоя қилар эди. Буни эшитиб, жуда ачиндим. Узимча дер эдим: Оврўполиклар бизлардан қелгуси авлодга бир ёдгорлик қолсин деб, ҳар қуни бир хайр биносини бунёд этадилар, биз мусулмонлар эса, «қелгуси авлодга биздан ёдгорлик қолсин, улар бизнинг номимизни унутишмасин», деган фикрни ҳаёлимизга ҳам қелтирмаймиз. Яна энг ажиб томони шундаки, ота-боболаримиз ва буюқларимиздан қолган ёдгорликларни бузамиз, харобага айлантирамиз.

Кош қорайиши билан дўконга келдик, чой ичиб ухладик. Ярим кечадан кейин уигониб, аравага миниб, йўлга тушдик. Кнскаси, тўрт кечаю кундуз юргандан кейин Карши шаҳрига етдик. Йўлда диккатга сазовор бирон воқеага дуч келмадик. Факат хар бир манзилда... Абдуллохоннинг карвонсаройи ва сардобаси учрар, улар бузилган ва нураган ахволда эди.

Биз Карши козисининг уйига тушдик. Бухородан олиб келган хатимизни козининг одамига топширдик. Бизни бир уйга олиб кирдилар. Кечани шу хонада ўтказдик. Эрта-лаб куёш чикканидан сўнг, козининг зиёратига бордик. У киши илтифот этдилар. Бир оз ўтириб, кейин айланишга чиқдик...

Карши Бухоронинг катта шаҳарларидан биридир. Бир вақтлар бу шаҳарнинг тижорати Бухородагичалик экан. Бирок, темир йўл бўлмаганлиги сабабли, савдо анча орқада қолибди. Илм ва маориф ҳам анконинг уруги. Кўпчилик хатто хат-саводдан ҳам маҳрум. Саноати-ю ҳунармандчилиги пойтахт саноатидан яхшироқ. Халки обдаста яшаш ва гилам тўкишда ўта мохир, айникса, алоча тўкишда тенги йўқдир. Бирок, афсуски, ушбу нарсаларнинг барчасини эски усулда тайёрлайдилар, яъни корхоналарнинг барчасида қўл меҳнати устун. Машина билан ишловчи корхоналарга эга эмаслар ва уни яратиш ҳаёлларига ҳам келмайди.

Кунлардан бирида кози мулозимларининг бири билан бирга машхур бир алоча тўқувчи устанинг уйига бордик. Устахона эгаси мени жуда эъзозлади. Бир соатча суҳбатлашдик. Шунда сўрадим:

— Сизнинг корхонангиз Карши шаҳрининг бошқа корхоналаридан катта ва сизнинг алочангиз бошқа алочалардан нафас ва нозукрокдир. Ўрусларнинг ипак матохлари нозик ва чиройли, аммо пишиқлик ва чидамлилиқдан маҳрум. Сизнинг алочаларингиз эса ҳам нозик, ҳам чидамли экан. Бу борада ажиб бир хикоя ҳам эшитган эдим. Уни сўзлаб берсам. Бухоро хожиларидан бири бир кийимлик алочангизни ҳадя этиш учун Мадинаи мунавварага олиб борган. Аммо (билмадим, нима сабаб экан) алочани қайтариб Бухорога олиб келмокчи бўлган. Хаждан қайтиб, Одесса шаҳрига етиши билан Россия божхонасининг маъмурлари ўша сизнинг алочангизни Фарангистон моли гумон этиб, ундан бож талаб этганлар. Бечора хожи бор товуши билан «бу алоча Бухоронинг махсулидир», деб фарёд чекса ҳам, божхонадагилар «хали Бухорода бу даражадаги молни тўқийдиган фабрика қурилган эмас. Бу Фарангистон молидир. Сен буни Истанбулдан сотиб олгансан», деб айта берганлар. Бечора хожи, ноилоҳ, бир неча сўм бож пули бериб, ўзининг алочасини қайтариб олган экан.

Эътибор беринг-а, бунда гуноҳ Россия божхонасининг хизматчиларида эмас, балки сизнинг тайёрлаган алочангизда. У бир қараганда Фарангистон молининг ўзи, балки чидамлилиқда ундан ҳам устундир.

Дўконнинг эгаси ушбу сўзлардан мамнун бўлди. Шу пайт дастурхон ёздилар, чой ичдик ва яна суҳбатга киришиб кетдик:

— Ҳақиқатан ҳам Карши аҳли алоча тўкишда жуда ҳунарманддирлар. Бугунги кунда бу муборак ҳунарлари туфайли анча фойда ҳам кўрадилар. Бирок, ушбу касбнинг келажаги ҳақида сиз жанобларининг фикрлари қандай?

Тўқув дастгоҳининг эгаси сўзларимни тушунмай, менга хайрат билан қаради. Фикримни очикрок баён қилдим:

— Карши ҳунармандларининг ушбу ишлари яна ўн-ўн икки йил шу тариқа ривожланган ҳолда қоладими ёки йўқми?

Уста бу сафар менинг фикримни тушунди, бироқ бугунга қадар бундай савол унинг

хаёлига ҳам келмаган эди, янада хайратланиб, ҳеч нима демади. Сўзимни тагин кайтардим:

— Хурматли уста, Оврўпо халклари, агар бирон ишга кўл урсалар, шу ишларининг ўн йил, йигирма йил, хаттоки юз-икки юз йил кейинги ривожини кўзда тутадилар. Сиз — Карши халки ҳам юксак хунарга эгасизлар. Ана шу хунарларининг келгуси такдирини ҳеч ўйлайсизларми?

Уста: Бизнинг бу хунаримиз бундан бир неча йиллар олдин яхши эди. Хозир ҳам ёмон эмас. Бирок келгусида нима бўлишини худо билади.

Мен: Тўғри, аммо сиз ана шу хунарингизнинг яна ўн йил давом этиши учун бирон бир ҳаракат қияпсизми?

Уста: Хозир ишимиз яхши, ўн йилдан кейин ким тириг-у ким ўлик?

Мен: Хўп, хозир тирик қолиш эҳтимоли ҳам бор экан, нега энди ўша куннинг гамини емайсиз? Фараз этайлик, умрингиз охирига етмоқда, бироқ, фарзандларингиз ва набираларингиз нима билан шугулланишади? Уста жаноблари, сиз келажақ ҳақида фикр юритишни унутманг, чунки ҳар бир кишининг ҳаёти ўз ишининг келажағи билан боғлиқ. Эртани ўйлаш олам ободлигининг боисидир. Туккор сафар машаққатларини чекар экан, дунёсининг бугунгидан кўра кўпроқ бўлишини, мулла хужранинг қоронғи бурчагида ўта оч ҳолда кун ўтказар экан, келаси йили мударрис бўлишни, ҳоким халқ қонини сўраётиб, эртага вазирлик лавозимига кўтарилишни истайди. Подшоҳ эса эртага бир мулкнинг хутбасига номини қўшиб ўқишларини ўйлаб, юз минг аскарнинг ўлимига рози бўлади. Шундай қилиб, минг йиллардан бери давом этаётган ва бундан кейин ҳам давом этадиган бу ишларнинг бариси истикбол ишида, яъни келаси замон учун амалга оширилади. Бутун оламда ўтмиш учун қадам қўйган бирон бир кимса йўқдир.

Менинг сўзларим устага маъқул тушди. Яна фикримни давом эттирдим:

— Модомики, сўзларимни қабул қилган экансиз, келинг, касбингизнинг келажағи ҳақида фикрлашиб олайлик. Бундан юз йил олдин Бухоро ахлининг тўни ва қўйлағи нимадан тайёрланганлигини биласизми?

Уста: Калами ва қарбосдан.

Мен: Саллалари-чи?

Уста: Гиждувон доқасидан.

Мен: Овқатларини қандай идишларга солиб тановул қилар эдилар?

Уста: Сафол товоқларда.

Мен: Ана шу қарбос, калами, сафол товоқ ва гиждувоний доқаларни ким тайёрлаб берар эди?

Уста: Бухороликларнинг ўзлари.

Мен: Буларнинг ишлари қўл билан бажарилармиди ёки машинадами?

Уста: Қўлда.

Мен: Қўрдингизми, ўша вақтлар туркистонликлар ҳаёти учун зарур бўлган ҳамма молларни ўзлари тайёрлардилар, яъни пулни чўнтақларидан чиқариб, қайтиб яна чўн-тақларига солар эдилар. Бирон бир чакани бегона фабрикантларга бермаганлар. Бироқ, Оврўпо фабрикалари бирин-кетин нозик суф, ҳарир доқалар ва чиройли, гулли чинни тавоқлар ишлаб чиқариб, Туркистон ерларини тўлдирдилар. Аҳоли, албатта, бу жиололи молларни ёқтирди ва бошқа миллий ашёларга эътибор бермай қўйди. Оқибатда доқа ва қарбос тўқувчи, дўконлар ва товоқ ишлаб чиқарувчи қорхоналар ёпилди, уларнинг эгалари, истасалар-истамасалар, ҳаммоллик билан шугулландилар ёки бировлар эшиги-да хизматкор бўлиб, оқибатда ҳасрат ва надомат билан дунёдан кўз

юмдилар. Агар улар ҳам сизга ўхшаб «ўн йилдан кейин ким тириг-у ким ўлик» деб ўтирмасалар эди, ўзларининг карбос тўкувчи, чинни ва сафол ясовчи дастгоҳларини кўпайтириб, жуда киска вақт ичида тор дўкон ва вайрона уйларини катта-катта магазинлар ва йирик мар-мар биноларга айлантирар эдилар. Факат ўзларинигина эмас, балки бутун туркистонликларни бахтли ва саодатли килар эдилар. Чунки бечора халкнинг чўнтагидан чиққан ва бегона фабрикантлар ҳамёнига кирган пулларнинг барчаси туркистонликларнинг ўзларига колар эди. Энди кўрайлик-чи, сизнинг ишингизнинг келажаги ҳам шундаймикан ёки йўкми?

Сиз, масалан, бир кийимлик ипли алочага ўн беш танга сарфлаб, йигирма тангага сотасиз ва беш танга фойда кўрасиз. Бирок, агар фабрикачилар алоча тўкиш ишига қўл урсалар, худди сизникидек алочани ўн танга билан фабрикадан чиқариб ўн беш тангага сотадилар. У вақтда ҳеч ким йигирма танга пул бериб сизнинг алочангизни олмайди. Кейин сиз ҳам алочангизни ўн беш тангага сотасиз. Улар сизларнинг бу ишингизни кўргач, ўзларининг молларини саккиз тангага сотишади ва икки танга зарарни (уч кунга-ча) ўзларига раво кўришади. Ана шунда сиз ва ҳамкасбларингиз ҳам иложсиз, ўзларингнинг алочаларингизни саккиз тангадан сотиб, жуда кўп зарар кўриб, ховли ва дўконларингизни сотиб шу зарарни коплайсиз. Бечорахоллик йўлига кирасиз. Бутун Туркистоннинг барча алоча тўкувчилари ўз касбларидан кечиб, бошка иш билан банд бўл-ганларидан сўнг фабрикантлар ўз алочаларининг нархини секин-асталик билан Йигирма, Йигирма беш тангага кўтаришади ва туркистонликларнинг даста-даста пулларини ўз чўнтақларига урадилар. Мен шундай хулосага келдимки, агар туркистонлик хунаромандлар, оврўполиклар сингари қўл меҳнатига асосланган корхоналарини доимий фабрикаларга айлантирмас эканлар, бир неча йилдан кейин уларнинг шарафли санъатидан ном-нишон колмайди. Шунинг учун умид килардимки, сўзларимни инобатга олсангиз, чунки иш таназзулга юз тутганидан кейин пушаймон бўлишнинг фойдаси йўқ. Сўзни шу ерга етказиб, устадан жавоб сўраб, ташқарига чиқдим.

Энди ўз мақсадим баёнига кайтсам. Ушбу шаҳарнинг экин-полизи ҳам яхшидир. Каршининг тамоку, арпа ва бугдойи бисёр, айникса тамокуси машҳур ва кўпдир. Бирок шуни эътироф этаманки, Карши халки ерларнинг ҳосил бериш даражасида меҳнат килмайдилар, яъни ерларининг имкониятича ҳосил ололмайдилар. Факат Каршигина эмас, балки бутун Бухоро ўлкаси шу холдадир. Менинг карашларим ва кузатишимга биноан, бу халкнинг дехкончилиikka рағбатсизлигининг сабаби уч нарсадандир; бу масала амлоқдорларнинг ишлари билан богликдирки, унинг тафсилоти узундир ва бу китобчага сикмас. Шундай бўлса ҳам, амлоқдорнинг ахволини кискача баён этишни муносиб деб билдим.

Биринчидан, Бухоронинг амлоқдорлари ҳукуматнинг ҳақини дехкон ҳосилига караб, тахминан оладилар. Масалан, фалон дехконнинг бир хирмон бугдойи бор. Амлоқдор ўзининг истагига кўра ушбу бугдойининг миқдорини чамалаб, подшоҳлик ҳақини талаб этади. Амлоқдорлар ҳукумат томонидан ҳақкул-хизмат олмайдилар, балки ўзларининг бутун харж-масрафларини дехкон ҳисобидан ундирадилар. Шунингдек, амлоқдорлик жазога мустаҳик эмас, масалан, амлоқдорлар дехконнинг хирмонини инсофсизлик билан чамаласалар, подшоҳнинг ҳақини халкка ва халкнинг ҳақини подшоҳга ўтказсалар ҳам, жазога тортилмайдилар. Шунинг учун улар раият ҳақиға қўлларидан нима келса, шуни килаберадилар.

Иккинчидан, масала дехконнинг ўзига ҳам богликдир. Дехкончилик асбоблари ва экин-тикин усуллари хали ҳам ҳазрат Одам Атонинг дехкончилигидан фарк килмайди.

Масалан, Оврўпо мамлакатлари ўзларининг йирик шаҳарларида дехкончиликка оид мактаб очганлар. Ўз фарзандларини шу мактабларга киритиб, кишлок хўжалигига оид фанлардан таълим берадилар. Бу мулкнинг дехконлари эса, «дехкончилик мактаби» деган тушунчани тушларида ҳам кўрмаганлар. Оврўпо ҳакимлари ерга кувват бахш этадиган хайратланарли дорулар ишлаб чиқарганлар. Бухоро дехконлари эса ерларига кувват бериш учун энг аввало битта от ва арава ёки бир неча эшак сотиб олишга маж-бурлар, кейин эса шаҳар ичига келиб, хар куни одамлар хожатхонасидаги ахлатни ўша арава ва эшакларига ортиб, далага олиб кетадилар, тўплайдилар, тупрокка соладилар. Зарур бўлган тақдирда бу ифлосликнинг бир неча копини бир таноб ерга тўкадилар. Оврўпо дехконлари ерни шудгорлаш учун машиналарга эгадирлар. Бу машиналар бир кунда бир неча таноб ерни хайдаш кудратига эга. Бухоро дехконлари эса энг аввало иккита хўкизни анча киммат пулга сотиб оладилар, кейин йил бўйи ем учун кунига ўн тангадан сарфлаб, асрайдилар ва баҳор кунларининг бошида катта машаккат билан бир таноб ерни кунлаб шудгор киладилар.

Фарангистон дехконлари бугдой янчиш учун ҳам алоҳида машина ясаб олишган. Бухоро дехконлари эса бу ишни бажариш учун бир неча хўкиз, эшакка мухтождирлар. Шунинг учун ҳам бухороликлар ердан унумли фойдаланишолмайди. Бухоро дониш-мандлари бу жихатдан дехконларни гунохсиз билиб: «Асл гунох бизнинг катталаримизда, буларни халигача тўгри йўлга бошламаганлар», дейдилар. Мен ҳам бу фикрга қисман қўшиламан, лекин бу билан каноатланмай, гунохнинг бир қисмини дехконларнинг бўйнига қўяман, чунки ушбу сўзлар тушунтирилган тақдирда ҳам улар қабул қилмайдилар. Масалан, Каршида ҳам, Бухорода ҳам бир неча кишига Фарангистондаги зироатчиликнинг йўл-йўригини тушунтирдим, бироқ улар «сиз жаннатдаги дехкончилик ҳақида сўзламоқдасиз», деб кулдилар.

Учинчи сабаб — козиларнинг хатти-ҳаракатидир. Энг аввало Бухоро козилари маҳкамаси ҳақида қисқагина арз этсам. Бухорога қарашли хар бир вилоятнинг ўз козиси бор. Улар амир томонидан тайинланиб, асл вазифалари — шариат ҳукмини жорий этишдир. Козилар бозорларда ўзларига тобе ноибларни тайинлайдилар. Бу ноиблар шариат ҳукмининг «амалга ошиши»ни назорат қиладилар. Лекин уларнинг ўзлари хат-саводдан маҳрумдирлар! Бу козиларнинг хар бири йигирма-ўттиз мулозимга ва бир неча бош молга эгадирлар. Уларнинг ана шу мол-мулк ва даромадлари муҳрхонанинг пули ва хизмат ҳақлари ҳисобидан қўлга кириши керак. Бошқача айтганда, ушбу пулларнинг барчасини бечора халқ чўнтагидан олишлари керак.

Карши козихонасида ўз кўзим билан кўрган бир воқеа Бухоро козиларининг муруватсизлигини яққол тасвирлаб бера олади. Ўшани арз этсам:

Эрталаб кози эшон саломидан чиқиб кетаётган эдим, тўсатдан козихонанинг эшигидан элликка яқин эркак ва бир хотин шовкин-сурон билан кириб, шариат бурёсининг устига ўтиришди. Мен ҳам кизиқиб, атайин уларга яқин бордим ва суҳбатларини диққат билан эшитдим. Хотин турли далилларни келтириб, даъво қилар эди:

— Кеча нон пишираётиб, битта нонни тандирдан узиб, суфанинг устига қўйдим. Шу пайт уйдан боламнинг йигиси эшитилди. Хабар олиш учун борганимда, ўша қолдириб қетган нонимни мушук олиб кетибди. Эрим буни кўриб, мени қўп уришди. Ялиниб-ёлворишим фойда бермади, эрим тобора жажлига миниб, сўзларимга кулок солмасдан мени тепа бошлади. Ахийри жон ховрида қўшнининг ховлисига қочдим ва у ердан акамнинг уйига бордим. Кейин эса сизнинг хизматингизга етиб, арз этиб, козининг мулозимини олиб бордим. Мана энди ўзини олиб келдим.

Кози хотиннинг эрига караб деди:

— Нега бу бечорани калтакладинг? Шахарни хокимсиз деб билдингми? У эркак бутунлай мункир келиб, деди:

— Менинг бу ишдан хабарим йўк. Хотинимнинг акасининг мен билан душманлиги бор эди. Шунинг учун хотиним менга тухмат килмокда.

Кози (ўта газаб билан): Ёлгон гапиряпсан. Шугулланиб юрган ишларингни ҳеч ким билмайди деб ўйлайсанми? Хозирок тирнокларинг остига гаров тикаман, — деб, ўша захотиёк камашга хукм этди. Шу пайт халиги кишининг тарафдорлари баланд овозда унинг бегунохлигини исботлашга тириша бошлади, хотин томонидан келганлар эса уларнинг сўзларини инкор этар эдилар. Хуллас, ҳар иккала томон орасида гавго бошланди, биров бировга кулок солмас эди. Тортиша-тортиша козихонани тарк этдилар. Мен уйга қайтаётиб, ушбу воқеадан хайратланиб, ўз-ўзимча дер эдим: «Хўш, нонни-ку, мушук олиб кетибди, эллик киши овора бўлиб, икки фарсах йўлдан бу ерга нега келишди экан?»

Бир оз китоб мутолаа этдим. Туш ҳам бўлиб колди... Овкатланиш вақти етган эди. Кози менга одам юборди. Таомни биргаликда едик... Шу аснода козихона ховлисида икки киши кўринди. Кози:

— Эрталаб бир-бири билан уришган эр-хотинни кўрганмидингиз? — деб сўради.

Мен: Кўрган эдим.

Кози: Бу икковлон уларнинг оксоколлари, кани кўрайликчи, нима истар эканлар... Шу пайт иккала оксокол эшикдан кириб, салом бердилар. Кози уларнинг бирига караб, деди:

— Ҳа, оксокол, ахволларингиз қалай?

Оксокол: Дуо қиламан, таксир. Худо сиз жанобларининг ва махдумжоннинг умрига барака ато этсин.

Кози: Бу падарлаънат, эшак хотинини нега урибди, мамлакатни хокимсиз кў-рибдими?

Оксоколлар: Балоингизни олай, у бечорада гуноҳ йўк, хотиннинг ўзи ҳам жуда шаллакида.

Кози: Хотин кишининг кўлидан нима ҳам келар эди, барча худобехабарлик ва обрўсизлик ўша эшакнинг ўзидандир, у бу заифани кимсасиз деб гумон қилган. Мен кимсасизларнинг отасиман. Шу бугуноқ жаноби олийга арз этиб, етмиш беш дарра урдираман, токи бошқаларга ибрат бўлсин.

Оксокол козининг бу сўзларидан жуда кўркиб, деди:

— Таксиржон, дардингизни олай, қари кулингизнинг сўзини қабул этиб, ўша бадбахтнинг гуноҳини кечиринг, хотини ҳам гуноҳидан кечди.

Кози: Ёлгон сўзлаяпсиз, хотини ҳеч вақт унинг гуноҳидан кечмайди.

Оксокол: Биз ёлгон гапирётганимиз йўк, буюринг, хотиннинг ўзини олиб қалайлик.

Кози: Олиб келинг.

Оксокол чиқиб кетди ва маълум вақт ўтиши билан хотинни тарафдорлари билан бошлаб кириб, бўрё устига ўтиргизди. Кози хотинга караб, деди:

— Эрингни қамадим. Эртага жаноби олийга арз қилиб, етмиш беш дарра урдириб, сарбозликка топшираман.

Бечора хотин козининг сўзларини эшитиши билан бир сесканиб, йиглаб деди:

— Мен эрим номидан тавба киламан, у бечоранинг гунохидан кечинг, худо хакки, бизнинг ахволимизга раҳм этинг.

Кози: Эй хотин, энди бунинг иложи йўк. Менга кара, эринг сени урдими ёки йўкми? Агар урган бўлса жазолайман, урмаган бўлса, эрингга тухмат килганинг учун сени жазолайман.

Хотин: Эрим мени урган эди, лекин мен ҳозир унинг гунохидан кечаман, сиз ҳам унинг гуноҳини кечиринг.

Кози: Тамом... эринг сени урган экан, мен уни жазолайман. Албатта, эринг сени кимсасиз ва бечора деб билган, энди касдингни оламан, токи халойик билсинки, мен бу шаҳардаги бечоралар ва кимсасиз кишиларнинг хомийсидирман.

Бечора хотин яна илтижо билан деди:

— Болаларингизнинг роҳатини кўринг, икки сагир фарзандимиз бор. Раҳм килинг, ахир, эримга нисбатан ҳеч даъвойим йўк, у бечорани афв этинг.

Кози: Шариатнинг сагир фарзанд билан иши йўк, эрингни жазолайман.

Хотин: Ҳозир сиз ўзингизни бечораларнинг хомийси дедингиз, арзимас шу ишни деб уйимизни куйдирманг, мени бева, фарзандларимизни етим колдирманг.

Кози газабланиб мулозимларига буюрди:

— Бу падарлаънат девонани олиб чикинг!

Раҳм-шафкатни билмайдиган мулозимлар бечорани муштлаб-тепкилаб, козихона-дан олиб чикиб кетишди. Мен ҳам ўз уйимга жўнадим. Бу кеча ўтиб, эртасига... бир оз мутолаа билан шугулландим, бироқ, фикримни ҳеч йига олмас эдим/Ўша хотиннинг хазин нолалари ўқтин-ўқтин ҳаёлимни бўлар эди. Козининг одами келиб, мени чойга таклиф этишини сабрсизлик билан кутар эдим. Мақсадим: шу баҳона, ўша кечаги маҳ-бус эр ва бадбахт хотиннинг такдиридан хабардор бўлиш эди.

Кўп ўтмай, хабарчи менга козининг таклифини етказди. Худодан миннатдор бўлиб, тезда козининг уйига етиб бордим. Таом тановули орасида бир оз суҳбат килдик. Шу пайт кечаги икки оксокол салом бериб, уйга кириб ўтирдилар. Кози табассум билан алик олди ва мулозимларидан бирига кечаги маҳбусни олиб келишни буюрди.

— Эй худо урган бадбахт! — деди кози маҳбусга караб — Мен сени етмиш беш дарра урдириб, сарбозликка топширмоқчи эдим, лекин бу сафар ҳам оксоколлар ҳурмати, гуноҳингдан кечдим.

Оксоколлар ҳам, маҳбус ҳам эл дардини ўйлайдиган бу кози ҳакига дуо килишди. Мен хайратдан ёқа ушлаб, ўзимча дер эдим: Кеча ўта каттиққўллик, бугун ўта марха-мат ва мулойимлик кўрсатган кози эшоннинг ҳаракатлари сабаби не экан?

Факат ана шу масаланинг ҳақиқатига етишиш учун козининг уйидан чикиб, мирзохонага бордим. Козининг мирзакалони донишманд киши бўлиб, баъзан туркий ва форсий газеталарни ҳам ўқир эди. Биз бир неча марта ҳамсуҳбат бўлган эдик. Мени кўриши билан деди:

— Мусофир жаноблари, кўрдингизми, биз канчалик бадбахт эканмиз?

Мен: Нимани кўрибман?

Мирзо: Ана шу эр ва хотин жанжалини яхшилаб мулоҳаза этдингизми ёки йўкми? Мен: Ҳа, диққат билан кузатдим. Билдимки, ўша нонни мушук олиб кетибди. Би-роқ, козининг мушук ўйини сабабини тушунмадим.

Мирза: Колган нонларни ҳам улардан тортиб олиш учун эди.

Мен: Биродар, бу воқеадан жуда хайратда колдим. Ишнинг ҳақиқати қаерда? Кози эшон

биринчи кун нега бунча каттик туриб олдилар? Бугун нега камоли илтифот билан махбусга жавоб бердилар?

Мирза: Кеча намози шомдан кейин ўша икки оксокол келиб, шариатпанох жа-нобларига икки минг танга хадя этиб, эрнинг гуноҳини тилаб олдилар. Кози эса оксо-коллар «хурмати» туфайли, у бечоранинг гуноҳидан кечдилар.

Мен: Нима деяпсиз? Мушук олиб кочган битта ноннинг киймати икки минг танга... Бунинг маънисини не?

Мирза: Кошки, бу харажат икки минг танга бўлса эди? Факатгина кози жанобларининг хадяси шунча.

Мен: Яна кандай харажатлар бўлиши мумкин?

Мирза: Бир ярим минг танга кози мулозимлари, раис ва ҳокимнинг кишилари ҳамда ўша икки оксоколнинг чўнтакларига кирди.

Мен: Тўғриси айтсам, сизнинг бу киссангиз мени жуда хайратга солди. Агар битта нонни ўғирлаган мушукнинг харажати шунчалик бўлса, катта-катта даъволар учун канча тилар экан булар?

Мирза: Хайрон бўлсангиз ҳам, бўлмасангиз ҳам ҳақиқат шу. Албатта, катта даъволар ўзгача харажат талабдир.

Мен: Шундай экан, халкнинг аҳоли нима кечади?

Мирза: Худо билади.

Шу пайт икки мулозим кириб, суҳбатимизни бўлишди. Мен чикиб, ўз уйим томон кетдим.

Тушда ҳар кунги одатим бўйича, козининг уйига бордим. Кози мени кўриб, кулиб деди:

— Шаҳар ёнмаса дарвишнинг кабоби пишмас. Биз Сиз жанобларини кандай хур-санд килишни билмас эдик. Яхшиямки, худо етказди. У хотиннинг нонини мушук олиб кочиб, биз ҳам бир неча тангага эга бўлдик. Ана шу янги овимиздан ўзимнинг ҳақким ва маҳдумжоннинг улушини олдим, Бу уч юз танга сиз жанобларига колди. Бизнинг камимизни кўп ўрнида кўрасиз.

Ушбу сўзларни айтиб, бир неча рус пул коғозларини олдимга кўйди. Мен уларга кўл тегизмай, дедим:

— Жуда мамнун бўлдим, бироқ, бир густохлик килсам. Агар марҳамат этсангиз, арз этсам.

Кози: Нима густохлик?

Мен: Бу хотин ва унинг эри пулни каердан топишди экан?

Кози: Хо-хо-хо! Биз пул олишни биламиз, бошқасига ишимиз йўқ, Отасининг гўридан топсин, бизга нима!

Мен: Авф этасиз. Банда бир мусофирман. Ушбу ишларни билиш мен учун пулдан ҳам муҳимроқдир. Шунинг учун сўрадим.

Кози: Хабарим йўқ, бироқ сазангиз ўлмасин, девонбегидан сўрарман.

Девонбегини чакириб сўрадилар. У деди:

— Эрида пича пул бор экан, етмаганини аёли икки таноб ерини сотиб берди. Кози менга караб деди:

— Тушундингизми?

Мен: Ха, тушундим, мамнун бўлдим. Лекин, сиз жаноблари шаръи шарифнинг ҳоқими бўла туриб, ўша бечоранинг пулини олишга кандай ботиндингиз?

Кози: Эй биродар... шариатни кўйинг, агар козиликнинг шундай ишлари бўлмаса, иссик уй-жойимизни совутиб бу юртларга нега келдик?

Мен: Авф этасиз, мен бу пулни олмайман.

богликдир. Агар миллат махв этилиб, ватан хароб бўлса, на биз ҳоким бўламиз, на подшоҳ. Тўғри, бизни амир хазратлари ҳоким этиб тайинлаганлар. Лекин каерда? Шахрисабзда. Агар Шахрисабз ва бу жойнинг халки бўлмаса, бизнинг ҳокимлигимиз худди ғўристонга оксокол бўлишдек маъносиз ва кулгили бўлар эди. Биз бухороликлар, бир шаҳарда ҳоким бўлдик дегунча, мамлакат ва халк ҳукукини бутунлай эсдан чиқарамиз. Хатто худони ҳам унутамиз. Вактимизни подшоҳни шод этиш йўлида сарф этамиз. Кизик жойи шундаки, бунга ҳам тузук-курук эришолмаймиз. Подшоҳлар канчалик тошбагир бўлишмасин, мамлакатнинг вайроналиги ва халкнинг бечоралигига чидашолмайди. Шохимизнинг адолатпарварлик, раиятдўстлик ва халк-парварликда назири йўқдир. Имоним комилки, у зот ҳамиша миллатнинг тинчлиги, ватаннинг ободлиги билан шугулланадилар, бироқ шу ҳам аниқки, бир кишининг донишмандлиги ва адолатпарварлиги тўрт миллион кишилик элга таъсир этиши кийин. Тўғри, амиримиз одиллар, бироқ хизматчиларининг кўпчилиги адолат кўчасидан ўтмаган. Шунинг учун, мамлакатимиз халигача обод бўлмайди ва аминмизки, агар шу ҳол давом этса, бир умр обод бўлмас.

Мен: Ҳақиқатда ҳам Сизнинг бу фикрларингиз маъкулдир. Лекин, Сиз жаноблари Бухоро халкини кўйга ўхшатиб, бутун гуноҳни ҳокимларга ағдардингиз. Бу жихатдан ҳокимларни гуноҳсиз демайман, бироқ халқда ҳам айб кам эмас. Тўғри Бухоро халки кўйга ўхшайди, бироқ кўйга ўхшашлик инсон учун хусн эмас, балки нуксондир. Инсон инсондир, нега у энди хайвонга ўхшаши керак экан? Оллоҳ таоло Куръонда буюради-ки... «лакод холакнал-инсана фий-ахсани таквийм», яъни, биз инсонни мактал, юксак баҳо бериб халқ этиб яратдик. Бошқа ўринда таъкидлайди: «Ва саҳҳара лакум ма фис-самавати вал-арз», яъни, барча ер ва осмондаги нарсаларга сизларни ҳукм этувчи деб буюрдик. Демак, мулоҳаза этинг, агар ер ва осмондаги нарсаларнинг бир қисми инсоннинг буйругига бўйсунмас экан, фарангилар бу елканли кемалар ва ҳавода учиш воситаларини каердан яратмокдалар. Кўрдингизми, инсон Куръоннинг ҳукми билан ҳам олий махлуқотдир, у еру осмонга амр берувчидир. Агар тоғу осмону темиру Мумнинг инсоннинг иктидорли панжасининг остида фарқи йўқ бўлса, у нега кўйга ўхшар экан? Нега турмуш тарзини ўз ҳокимларидан ўрганар эканлар? «Лайса лил-инсани илла ма саъй», яъни инсон ҳар нима топмасин, ўзининг интилишидан топади, интилмас экансиз, ҳеч нарсасига эриша олмайсиз.

Пайгамбаримиз буюрадилар... «Худованд ҳар бир бандасини унинг меҳнат ва ҳаракатига қараб яратади. Парвардигор бизнинг саломатлик ва саодат йўлимизни тўла кўрсатиб берган. Энг аввало дейди: «Сизларни оламнинг олий махлуқи қилиб яратдим.» Шунинг яхши билиш керакки, биз кўз ва қошларимиз эвазига эътиборли махлуққа айланганимизча йўқ, балким эътиборлигимиз ва устунлигимиз — билимимизнинг эътибо-ри ва иктидоримизга боғлиқ. Агар биз ўзимизнинг билимимиз ва иктидоримиздан фойдаланмасак, наинки эътиборли, устун, балки энг ёлгон ва паст махлуқлардан ҳам пастроқ ва ёмонроқ бўлиб қолишимиз аниқдир.

Тангри таъоло яна таъкидлайди: «Еру осмонда ҳар нима бўлса, сизларнинг буй-руқларингизни бажарувчи этиб тайинладик». Инсоф билан айтинг-чи, ана шу еру осмондаги махлуқлардан қайси бирини биз ўзимизга тобе этдик? Агар сиз Оврупо мактабларида ўқиганингизда ва овруполиклар телеграф, телефон, темир йўли, ҳаво кемаларини қайси йўл билан ва қандай яратганликларини билсангиз эди, Куръоннинг ана шу бир оятидан биз мусулмонлар қанчалик неъматларни оёқ ости қилганлигимизни тушуниб етар эдингиз.

Яна бошка ўринда таъкидлайди: «Инсон нимагаки эришса, ҳаракатининг натижасидан топади. Агар интилмаса, ҳеч нарсага эриша олмайди». Албатта, сизнинг ақл ва билимингиз туфайли махлуқларнинг энг олийси этиб, барча махлуқларни сизга тобе қилиб яратган экан, демак сиз ўз билим ва иқтидорингизни ишга солишингиз керак. Агар интилмасангиз, унда худодан нима гина? Ҳокимдан нима шикоят?

Пайгамбар ҳазратлари буюрадиларки: «Сизларнинг ҳар бирларингиз ўз қўл ости-дагиларингнинг чўпонисизлар ва сизларнинг ҳар битталаринг ўз қўл остидагиларингнинг ахволи учун оллоҳ олдида ҳисоб беражаксиз». Ушбу ҳадисга биноан, ҳокимлар ўз қўл остидагиларга раҳнамолик қилишлари керак. Ҳокимлар халқ гамини емайдиларми, демак, гуноҳқордирлар. Шунинг учун, ўзимиз ҳаракат қилишимиз керак, чунки оллоҳ бизга ҳам уларчалик ақл ва иқтидор берган. Агар бу ақл ва қудратимизни ишга солмасак, унда ўзимиз гуноҳқормиз...

Бир ҳафта Шаҳрисабзда туриб, кейин Самарканд томон йўлга тушдик.

«Фирдавс-монанд» бу шаҳар Бухорога нисбатан анча тартиблидир, аҳолисининг рухияти ҳам Бухоро аҳолисининг рухиятидек эмас. Самаркандликлар икки-уч ибтидоий мактабга эга, уларнинг энг яхшиси Шакурӣ мактаби. Агарчи бу мактаб унчалик тараккий этган бўлмаса-да, ҳар ҳолда, мудир ва муаллимларининг олийжаноб ҳимматлари соясида қисқа вақт ичида ривож топиб, қамолотга етишишига умид бўлган. Яна шуки, нуқтадон муҳаррирлар ва зукко фозиллар қўплигига қарамасдан, самаркандликлар ҳалигача биронта миллий газетага эга эмаслар. Самаркандлик биродарларимизга.

«ҳимматингиздан умидворлигимиз қаттадир» деб, сафаримизни давом эттирдик.

Самарканддан вагонга ўтириб, Хатирчи станциясигача етдик. Станциядан Хатирчигача икки фарсах йўл. Бир бузук аравага мен билан олти хатирчилик ўтиришди. Улар Хатирчининг мўътабар қишлоқлари бўлиб, бутунлай саводсиз эдилар. Йўлнинг машаққати шу даражада эдики, агар уни Пули сирот ўрнида дўзах устидан ўрнатсалар, ҳеч қим жаннатнинг орзусини қилмас эди! Арава одамларни гўё қилқилла бўлгандек, бир-бирларининг устига олиб отар, жуда ноҳуш тарак-тарак билан юрар эди. Мен Самарканд станциясига олиб борадиган йўлни эслаб, бу бало йўл билан ўшани қийинлаб, ўзимча дер эдим: «Қара, йўлнинг фарқи қанчаликдан қанчалик!»

Шундай қилиб, бу дўзахсимон йўлдан тўрт соат юриб, Хатирчи қишлоқига етдик. Ҳоким уйини манзил этдик. Бизга алоҳида хона ажратдилар.

Бу шаҳарнинг ахволи Шаҳрисабз ва Қарши шаҳарларига ўхшаш, яъни уларга ёпирилган қишлоқларга бу шаҳар ҳам қишлоқ бўлган. Бу шаҳарнинг ахволи у шаҳарлардан қишлоқлардек. Қишлоқларнинг жуда қўп қишлоқларига экин экилмаган, қишлоқ фақир ва қишлоқ қишлоқига ўқираган қишлоқлардир. Масалан, мен ўзим бир қишлоқ Хатирчи қишлоқига атрофидаги бир неча қишлоқнинг ҳар қишлоқини ўн етти тангадан сотиб олганини қўқирадим. Яна бир қишлоқ бозордаги қишлоқ қишлоқига ўтирган эдим, бир дехқон қишлоқ ўн тангалик нарх ва ўн ойлик қарз билан қишлоқ қишлоқига сотиб олди. Мен бундан жуда қишлоқда қишлоқ, ўша дехқондан қишлоқим:

— Шу ўн тангани қишлоқ тўлай олмайсизми? Дехқон менинг қишлоқга қишлоқ қишлоқ, деди:

— Йўқ!

Мен: Қўш, ҳар ой икки тангадан қишлоқ, беш ойда шу қарздан қишлоқ олмайсизми? Дехқон таассуф билан қишлоқ, деди:

— Ойига икки танга қишлоқ сизлар учун — қишлоқнинг қишлоқига қишлоқ учун қишлоқ, лекин бизга қишлоқ эмас.

Мен: Ўн ойдан кейин бу қишлоқ қишлоқдан қишлоқ қишлоқ?

Дехкон: Мен амлоқдордан қарздорман, хашар пулидан ҳам бўйнимда бир неча танга қолган. Яна, судхўрлардан ҳам анча пул қарзман. Ана шу қарзларимдан кўпининг мухлати ўн ойда тугайди. Ўшанда улар менинг бир неча таноб еримни сотиб оладилар. Шундан кейингина бу кишининг ҳам ўн тангасини тўлашим мумкин.

Қунлардан бирида ҳоким мирзаларининг бири билан Хатирчининг фалокатга йўлиққан, бечора халқи ҳақида суҳбат қилаётганимизда, мирза:

— Яқинда ажиб бир воқеа содир бўлди, шуни сизга айтсам,— деди.

Мен: Жуда яхши, айтинг!

Мирза: Маълумки, дехконларимиз ерларига маҳаллий ўғит соладилар. Уларнинг ҳар бири ўзининг бўш вақтида бир неча қоп ўғит тўплайди ва экиш пайтида ерга тўқади. Сафар номли дехкон ҳам бир неча қоп ўғит тўплаган. Қунлардан бирида унинг кўшниси атайинми, адашибми, унинг ўғитини ўз ерига қолган. Ўшбу қолдан хабар топан Сафар қазабланиб кўшнисини сўқади, кўшниси ҳам ўз навбатида Сафарни ҳақоратлайди. Бир дақиқа вақт ўтар-ўтмас, жанжал йириклашиб, қатта можарога айланади. Шариат ҳокими — қози жаноблари икки юз танга муҳрона, юз танга хизмат ҳақи олиб, ўшбу можарони ҳал этганлар. Бечора Сафар раис одамига ҳам юз танга берган. Ўша қуни бу хабар ҳокимхонага етиб қелди. Биз ҳам одам юбориб, икки юз танга олдиқ. Устига-устак, миршаб юз танга қундирган. Шундай қилиб, бир қоп ўғит учун бу бечоранинг олти юз танга пулини қилоятнинг тўрт ҳокими томоққа қундилар.

Ўшбу воқеани эшитгандан кейин юқоридаги қой қотиб олган дехкон эсимга қелиб, мирзадан сўрадим:

— Биродар, эшитишимча, бу қилоят халқининг қатто ўн танга ҳам қадқ пули йўқ. Шундай қан, у бечора олти юз тангани қардан топади?

Мирза қулди:

— Тўғри, қуллари йўқ, леқин, алҳамдулиллоҳ, бу шаҳарда одамнинг оқирини енгил этувчи қароватли қишлар қўп.

Мен: Улар қанақа одамлар?

Мирза: Судхўрлар. Уларнинг пул қериш йўллари ҳам ажиб. Масалан, қараз этайлиқ, мен судхўрман. Ана шу юқорида қоми қикр этилган Сафар, ўша жанжалини қостириш учун олти юз танга сўраб олдиқга қелади. Қар юз танга қисобидан ойдаида тўрт тангадан қойда қериш қарти қилан унга бу қулни тутқазаман. Қочор қози бўлиб, олади. Шунда ҳам қулнинг қарқисини қермайман. Қар юз тангага қимча қой — ўн танга, қами эллиқ танга ва эллиқ танга қадқ пул қериб, уни юз тангага қарздор этаман. Шундай қилиб, олти юз тангадан: олтига қимча қой — олтиш танга, бир қарим ман бўғдой — юз эллиқ танга; бир қарим ман жўқори — тўқсон танга, қами уч юз танга ва яна уч юз танга қадқ пул қераман. У бечора қорланиб, ёлқориб дейди: «Қенга олти юз танга қерақ, мен бу қой, бўғдой, жўқорини қайси қардиқга даво этаман?!» Мен қарда қилан қавоб қераман: «Қенга қима? Қозорга олиб қориб қот!» У ўз навбатида: «Шу қарсаларни ўзингиз истаган қарқингизда қотиб олиб, қулини қенга қеринг», дейди. Мен қойга ўттиз олти танга, бир қарим ман бўғдойга бир юз йигирма танга, бир қарим ман жўқорига олтиш танга — қами бир юз ўттиз уч танга қераман. У бечора ҳам уч юз танга ва бир юз ўттиз уч танга — қами тўрт юз ўттиз уч тангани олиб, олти юз танга қарздор бўлади. Бу муомалада икки қарса қикқатга қойиқди. Қенинг инсофсизлигим ва унинг бахтсизлиги. Инсофсизлигимни таҳлил этсангиз: тўрт юз ўттиз уч танга қериб, у бечорани олти юз танга қарздор этаман. Яъни олти юз тангани ўз қўнтагидан қикармасдан, бир юз олтиш тўрт тангани қорат этаман.

Кейин у бечорадан «фойда» деб, хар йили икки юз саксон саккиз танга талаб киламан. Энди унинг бахтсизлигини тасаввур этинг: энг аввало бечора, тўрт юз ўттиз олти танга олиб, олти юз танга карз бўлади, бир йил ўтгандан сўнг икки юз саксон саккиз танга фойдамни ҳам кўшиб, саккиз юз саксон саккиз танга бериши лозим. Бу ҳам аниқки, бир йилда у бечоранинг бошига бунга ўхшаш даъволар бир марта эмас, балки ҳеч бўлмаса, уч марта тушади. Ана шунда у бир йилда тахминан уч минг танга карз бўлади. Хўш, у бу карзларини қандай узади? Албатта, уй ва ерларини ўша судхўрларга беради. Ўзию аҳли аёли дарбадар гадо бўладилар. Бу бошимизга тушган энг огир ва каттик балолардан биридир.

Мен бу сўзларни эшитиб, сикилганимдан шундай дедим:

— Худонинг бандалари бундай зулмга махкум бўлган мамлакатга Оллохнинг раҳмати соя ҳам ташламас!

Хатирчида бир ҳафта туриб, кейин Бухоро йўлига равона бўлдик. Хатирчи станциясига келиб, поездга ўтирдим. Мен билан бирга икки тожир ва бир бухоролик мулла ҳам йўлга чиқишган экан. Сўрадим, дедилар:

— Самарканддан келяпмиз. Бухорога борамиз.

Вагон тез суръат билан кетиб борар эди. Хар ким ўз иши билан машгул. Тужжорлар савдо ишлари мавзуида суҳбатлашар эдилар. Мен бир китобни олиб мутолаа қила бошладим. Мулла ўзини уйкуга солди. Бир станция йўл юрдик, хали ҳам ҳамма ўзи билан ўзи овора эди. Бирок мулланинг уйкуси келмай, ахийри юраги сиқилиб, чуқур «ух» тортди-да, менга қараб, деди:

— Биродар, бу икки киши ўз суҳбатлари билан машгуллар. Сиз билан биз илм ахлимиз, нега бир биримиз билан суҳбат қилиб кетмаймиз?

Мен: Фақир китоб мутолаа этмоқдамен, бирок сиз нега шерикларингиз суҳбатига қўшилмайсиз?

Мулла: Биродар, биз илм ахлидирмиз, булар эса дунё аҳли. Биз уларнинг суҳбатидан ҳеч нарсаси тушунмаймиз.

Мен: Яхши, Сиз булар билан суҳбатлашинг, зора булар Сизнинг сўзларингиздан баҳраманд бўлсалар.

Хар иккала тужжор ўз суҳбатларини тўхтатиб, бизнинг гапларимизга кулок солар эдилар. Улардан бири менга табассум билан деди:

— Жаноблари Самарканддан бу ёғига тўхтамасдан бизга навбат бермай суҳбат қилдилар. Бахтсизликни қарангки, биз ҳам у кишининг суҳбатидан ҳеч нарсаси тушунмадик.

Мен: Сизлар домулланинг сўзларига диққат билан кулок солмагансизлар, шунинг учун тушунмагансизлар, бўлмаса илм ахлининг суҳбати ҳамиша ва ҳамма вақт ҳам эшитишга арзигулик ва фойдаланишга лойиқдир.

Тожир: Яхшигина эшитдик, мақсадларини ҳам билдик, бирок фойдалана олмадик.

Мен: Ажабо, домулланинг суҳбатидан нимани тушунганингизни менга айта оласизми?

Тожир: Албатта айтаман. Домулла ҳазратлари беш соат давомида тинмасдан, нафас олмасдан гапирдилар. Суҳбатларининг бошидан охиригача шуни билдикки, марҳум қозикалон яхши одам эканлар, бир неча марта домулло жанобларига қулиб боккан эканлар. Агар ўлмаганларида бу кишига катта мударрисликни берар эканлар. Бирок, афсуски, қозо қилибдилар. Аммо ҳозирги қозикалоннинг инсофи йўқ эмиш, чунки халигача домулла жанобларига қулиб қарамабди. Инсоф этинг, биз бечоралар бундай суҳбатдан нима баҳра оламиз?

Домулла: Биродар, булар дунё учун яратилган одамлар дедим-ку! Келинг, ўзимиз

гаплашиб кетамиз.

Мен: Домулла жаноблари, сиз нега буларни хар сафар «дунё ахли» деб камситасиз?

Домулла: Тўғри-да, улар доимо савдогарлик билан машғулдирлар, молу мулк, давлат эгаси бўлиш учун интиладилар, шунинг учун уларни «дунё ахли» деймиз ва эътибор билан карамаймиз.

Мен: Нима учун эътибор килмайсиз?

Домулла: Чунки Пайгамбар хазратлари буларнинг ҳақкига шундай деганлар: «Ад-дунёя жалата ва талибиха килабун», яъни дунёнинг ўзи ўлган хайвон мисолидир ва талаганлар итдирлар.

Мен: Ундай бўлса бу икки киши ҳам ит экан-да?

Домулла кулиб туриб деди:

— Пайгамбарнинг айтишидан шу маъни чиқади, бироқ бизнинг шаҳримизда шариатга аҳамият бермайдилар. Шунинг учун ҳам, хар кимнинг кўнгли нима истаса шу билан машғул бўлади ва илло, агар бизнинг одамларимиз расули худо буюрганидек иш тутсалар эди, бундай ишларга ҳеч қўл урмас, кечаю кундуз тоат-ибодат билан машғул бўлар эдилар.

Мен: Агар барча кишилар кечаю кундуз тоат ва ибодат билан шугуллансалар, бирон ишга қўл урмасалар, унда озик-овкатлари ва кийим-бошларини қаердан топадилар?

Домулла: Худо етказади.

Мен: Булар авомлар. Агар шариатга қарши бирон иш қилсалар ҳам атайин эмас, балки адашиб қиладилар. Шунинг учун уларга айб йўқ, аммо Сиз жаноблари олимсиз, расули худонинг айтганлари асосида иш тутасизми ёки йўқми?

Домулла: Албатта иш тутаман.

Мен: Дунёнинг моли учун ҳаракат қилишни худо ва расул ман этган, дейдилар. Сизнинг ўзингиз дунё молига эга бўлиш учун ҳаракат қиласизми?

Домулла: Мен аслида бу ишларга қўл урганим йўқ. Ҳамиша тоқат этиб, Оллохнинг ёди билан машғулман.

Мен: Шундай экан, бу тужжорларга нега «марҳум қозикалон яхши одам эдилар, доимо табассум билан боқар эдилар. Бу қозикалон инсофсиздир, менга кулиб қарамайди», дебсиз. Сўзларингиздан маълум бўладики, Сиз ҳам дунё мол-мулкининг талабгори экансиз. Сизнинг бу савдорлардан фарқингиз шундаки, улар ризк-рўзларини ўзларининг саъй-ҳаракатларидан топадилар. Сиз эса қозикалоннинг кулиб боқишидан. Тужжорлар кеча-кундуз ўз ҳаракатлари билан оворадирлар. Сиз жаноблари эса қозикалон жанобларининг табассумини овлайсиз.

Домулла: Биродар, албатта бандасининг ризқини худо беради, бироқ сабабсиз бермайди. Албатта бирон бир сабаб керак. Бизнинг ризк-рўзимизнинг сабаби ҳам қозикалондирлар. Шунинг учун гоҳида қозикалон табассумининг фикрида бўлишнинг ҳам зарари йўқ.

Мен: Тўғри, аммо қалтак яна Сизнинг бошингизда синади. Булар ҳам Сизга ўхшаб худонинг ризқ бериши ва бунга маълум сабаб бўлиши зарурлигини қиладилар. Шунинг учун тижоратни ўз ризқларининг сабаби деб қиладилар. Менимча, буларнинг ишлари Сизнинг ишингизга нисбатан шариат юзасидан яхшироқ ва олийроқдир. Чунки ҳақ таоло буюрадики, «Лайса лил-инсани илла ма саъй». Ҳазрат пайгамбар алайҳи-с-салом буюрганлар: «Халол йўлни талаб қарчаб қолган кишилар ухласалар, уларнинг гуноҳларини худованд кечирган ҳолда ухлаганлар». Бошқа бир жойда айтганлар: «Ораларингдан бир киши арқонни олиб тепага қиксин, ўтин йигсин, сотсин ва у бу пулни

ўзига сарфласин, агар мумкин бўлса садака ҳам берсин, бу ўз ризкини бошқалардан умид қилишдан кўра яхшироқдир». Бу хадис ва оятларнинг ҳар бири саъй ва амални мукад-дас билади, унинг эгаларини башорат этади ва саволлар арбоби бўлган сизларга мазаммат ва танбех беради.

Домулла: «Ад-дунё ифата ва талибуха калоб» хадисига нима дейсиз?

Мен: Бу хадисни қаерда кўрдингиз?

Домулла: Эшитдим.

Мен: Менимча, бу пайгамбар хадиси эмас.

Домулла: Йўк, йўк! Албатта Расулulloх хадиси бу, чунки бу хадисни мен устодларимдан эшитганман.

Мен: Устодлардан эшитганингизнинг ўзи хадиснинг тўғрилигидан далолат бермайди. Сиз ҳам биласизки, дунёда хадис жуда кўпдир. Лекин уларнинг барчаси пайгамбар алайхи-с-саломнинг хадиси эмас. Уларнинг кўпи сохта ва ёлгондир. Имом Мухаммад бинни Исмоил Бухорий «Саҳихи Бухорий»ни яратиш учун олти юз минг хадис тўплаб, уларнинг ичидан тўккиз минг икки юзта тўғри хадисни ажратиб, ўз китобини яратди. Шунда ҳам бу хадисларнинг уч мингигина аслдир.

Яна айтишларича, Имом Бухорий ўша олти юз минг хадисдан олти мингини танлаган эмиш. Бу ерда бир муҳим нукта мавжуд. Уни ҳам арз эта қолай. Имом Бухорий икки юз эллик олтинчи ҳижрий йилида оламдан кўз юмган. Маълум бўлишича, пайгамбар замонидан бошлаб Имом Бухорий давригача олти юз мингга яқин сохта хадис вужудга келган. Ким билади, Имом Бухорий замонидан бизгача бўлган бир минг етмиш йил ўртасида неча миллионлаб сохта хадислар вужудга келган экан? Шунинг учун, устоддан эшитган билан ҳар бир хадис тўғри бўлавермайди.

Тужжорлардан бири деди:

— Энди бу масалани кўйиб, сал мақсадимизга қайтайлик. Маълумки, биёнинг Бухорода тижорат иши орқада қолиб кетган. Бунинг сабаблари кўп. Бироқ шуни ҳам инкор этмаслик керакки, энг катта иллат — уламо ва машойихларимиздадир. Чунки бу азизлар пул ва давлатга эга бўлмаслик ҳақида шунчалик кўп ҳикоят ва хадислар ўйлаб топганларки, тижорат ва пулга эга бўлишлик фикрини миллатимиз дилидан сидириб ташлаганлар. Масалан, бугун ўзим савдогарману аммо ишимга нисбатан кўнглим ҳеч исимайди, чунки биламан; дунёда пул орттириш Оллох фармоишига ҳилофдир.

Мен: Ҳақиқатда ҳам бу масала баҳсга арзирлидир. Менимча, ҳар бир қавм учун тижорат ва пулдорлик ақл ва одат юзасидан зарур бўлгани сингари, шариатан ҳам керакдир. Бутун Куръонда ва хадисларнинг барида мусулмонларни бу Йўлдан қайта-риш борасида бирон сўз топа олмайсиз. Аксинча, Худо ва унинг Расули бу ишни юксалтириш борасида олий фармоишлар берганлар. Мен уларни айтишдан олдин, ўз муддаоимни бир аниқ ақлий далил билан исботламоқчиман. Сизларнинг ҳар бирларинг яхши биласизларки, мусулмончилик биноси беш амрдан иборатдир: иймон, намоз, закот, ҳаж, рўза. Ҳар ким закот ва ҳажни амалга ошириш учун пул кераклигини билади. Пулсиз кишилар бу икки ибодатдан маҳрумдирлар. Бироқ, агарчи рўзани бенаво киши-лар ҳам адо этсалар-да, шунга иқрор бўлайликки, бойликка эга бўлган муф்தхўрларнинг намоз ва рўзалари бечора кишиларнинг намоз ва рўзасидан яхшироқдир. Чунки, намоз шартларидан бири шуки, намоз ўқиётган киши Оллох томонга қараб чин дилдан инти-лиши керак. Бироқ, оч-кашшоқлар ҳамма вақт эртанги кунда қўлга киритилиши зарур бўлган нонларини ўйлар эканлар, бундай лаззатга ҳеч эриша олмайдилар. Шу катори, давлатманд кишилар рўза кунларида туш пайтида ҳам мазали таомларни ейишга қо-дирлар ва уларнинг

табиатлари ҳам мазали овкатлар тановул килишга майлдордир. Бечоралар эса, факат худонинг ризолиги учун тушки таомларидан воз кечиб, намоз-шомгача оч юрадилар. Шунинг учун давлатмандлар рўзасида илохий амрга итоат зохир этилади, бу эса кашшок кишиларда кўринмайди.

Худо раҳмат килсин, қаранг, ислом файласуфи Саъдий нималарни ёзибди: «Агар саховат, эҳсон қудратдир ва агар сажда этиш қувватдир, давлатдорга поклик, ҳалол давлат, пок қийим, шараф ва номус, кенг феълга эга бўлиш имкони бор. Тоатнинг қудрати латиф сўзлардадир ва ибодатнинг асли покиза либосдадир. Маълумки, «бўш қориндан қандай қилиб қувват ва ҳеч вақосиз қўлдан қандай мурувват кела олади». Тавонгаронро вақф асту назру меҳмони. Зақоту фитраву эътоқу ҳадъяву қурбони. Ту қай ба давлати эшон раси, қи натовни, Чуз ин қи ду рақъату он ҳам ба сад парешони. (Мазмуни: Давлатдорларнинг иши вақфу меҳмондорчиликдир, яна зақот, фитр, қимнидир озод этишу ҳадъя бериш, ҳам қурбонлик қилишдир. Сен икки рақоат намо-зингни қаришон ҳолатисиз ўқий олмаганингдан кейин уларнинг давлатига қачон тенг кела оласан).

Энди қиқазалиқ, иймон ва Оллохнинг яғоналиги, қайғамбарнинг нубуввати дин билан тасдиқ этилиши ва тилда иқроқ бўлишидир. Ушбу тасдиқ ва мазқур иймон учун оз бўлса-да, илм қерақдир. Озгина илм таҳсили ҳам қулсиз амалга ошмайди. Демақ, исломнинг буюқ бир қуқнини амалга ошириш учун-да маблаг дарқор. Маълум бўлди-қи, муқулмончилиқдаги беш қинони яхши адо этиш учун ҳам қул қерақ. Шунинг учун ҳам қайғамбар алайҳи-с-салом буюрганлар: «Қамбағаллиқ қофирлиққа яқиндир», «Худодан кашшоклиқ ва муқтожлиққа тушмаслиқ учун қаноҳ тиланг».

Домулла қенинг сўзларимдан қазабланиб, деди:

— Сизнинг барқа айтқан бу сўзларингиз икки жихатдан тўғри эмас: қиринқидан, сизнинг ўқиган ҳадисларингиз ёлғондир, қунқи қайғамбаримиз ҳеч вақт кашшоклиқни ёмон деб айтқан эмаслар, балқи «мен қамбағалман ва бу билан фаҳр этаман», деганлар. Кейин, сиз муқулмончилиқдаги беш фарзни тўлалигича адо этишни қулсиз муқкин эмас, дедингиз. Вақоланқи, Бухоро уламоларининг барқаси кашшоклиқ тарафдоридирлар, шунга қарамасдан улар бу беш қуқни тўла адо этадилар.

Мен: Домулла жаноблари, қиринқидан қайғамбар ҳазратлари ифтиҳор қилқан нарса кашшоклиқ эмас, балқи Оллох роқилиги билан нафсни тийишдир. Бундай фақирлиқ давлатдор қишиларда ҳам маважуддир. Масалан, бир давлатманд қиши рамазон ойи тўла рўза тутмасдан қундузи уйида беқиниб олиб, лаззатли таом қишириб, ёб қечалари уйида мажлислар тузаб, иқчилиқбозлиқ билан шугулланиб, шароб шишалари-дан қойдаланиши муқкин. Леқин у буларнинг ҳеч қирини қилмайди, ҳеч қандай жабр ва иқроқсиз, факат худони роқи этиш учун қундузлари рўза тутиб, қечалари намозу ибодатга тайёр туради. Унинг бу ишини «нафсни жиловлаш ва Оллохнинг ризолиги» дейдилар. Ана шу — ҳазрат қайғамбар ифтиҳор этқан фақирлиқдир. Кейин, Сиз Бухоро уламолари кашшоклиқ тарафдоридирлар, дедингиз. Тўғри, Бухоро уламолари кашшоклиқ тарафдоридирлар, бирок ўзлари кашшок эмаслар. Сизнинг уламоаларингиз кашшоклиқни ўзлари учун эмас, балқи ўзгалар учун муносиб қиладилар. Шунинг учун улар «сен ўлгину мен қолай», дейдилар.

Энди асл мақсадга қайтайлиқ. Шариатнинг ҳам қулни муқофаза этиш ва тижорат ташвиқи ҳақида қўп тоқшириқлари бор. Шу жумладан, айримларини зикр этай: «Ниса» қурақида Роббулиззат ҳазратлари буюрганларқи, «ўз молларингни ақли қаст ва қилимсиз, маданиятсиз қишиларга берманглар, қунқи Оллох таоло сизни

бор-будингизнинг шаклланиши ва манфаатингиз учун яратгандир». Расулуллох хазратлари ҳам ўз хадиси шарифларида бундай деб айтганлар: «Ростгўй тожир ва амин пайгамбар содик кишилар ва саидлар каторида туради...»

Шундай қилиб, ислом шариати тижорат ва давлатдорликни ман этган эмас, балки амр этган. Бирок, шуни ҳам билишимиз керакки, ислом бизни тижоратдан ман этмагану бирок бахиллик, исрофгарчилик ва тамагирликдан каттик тергаган. Шундай экан, ҳар ким худонинг ва унинг расулининг мутеи экан, пулдорлик ва тижорат ишига интилиши керак ва тама ҳамда исрофгарчилик касалидан ҳазар этиши зарур.

Шу пайтда вагон бир станцияга келиб тўхтади. Сўрадим: Кармана экан. Тожирлардан бири ташкарига чиқиб, нон ва чой олиб келди, биргалашиб танаввул этдик. Домулла пастга тушиб, бир оз айланиб келдилар. Бирок, қайтиб бизнинг олдимизда ўтирмасдан, бошқа жойни маъкул билдилар. Биз яна ўз суҳбатимизни давом эттириш билан машгул бўлдик.

Тожир: Сизнинг сўзларингиздан жуда мамнун бўлдим. Бухоро муллалари бизни «дунё одами» деб кўп дакки берадилар.

Мен: Тўғри, агар давлатманд киши ростлик ва саховатдан узок бўлмаса ҳам аклан ва ҳам шаръан мадҳу санога сазовордир. Ўйлаб кўринг, мусулмонлар ўз динлари ҳақида қаерда таълим оладилар? Мадрасада. Намозларини қаерда ўқийдилар? Масжидда. Бу масжид ва мадрасани биз учун ким куради? Давлатманд кишилар. Шунинг учун, давлат эгалари ҳақоратлашга эмас, мадҳ ва мактовга лойиқдирлар.

Мен бизнинг динимиз тижоратга тарафдорлик қилиш ҳақида изларга фикр билдирдим. Бирок бу масала борасида ҳеч нарса демадим. Энди шу ҳақда баҳс қилмоқчиман. Ажабо, ислом дини нега тижоратни қўллаган? Чунки, тижорат масаласи башариятнинг ҳаёт-мамот масаласидир. Дунё халқларидан биронатсининг иши тижоратсиз амалга ошмайди. Айниқса, бизнинг давримизда савдо иши жуда эътиборга сазовордир. Қадим замонда оламнинг амир ва подшоҳлари факатгина ўзларининг шахвоний нафс-лари учун бир-бирлари билан ярашар ва урушар эдилар. Агар қадимги жангларга диққат билан назар солсак, уларнинг асл сабаби ўша подшоҳлардан бири кизини иккин-чисига бермаганлиги ва уни иззат-икром этмаганлиги бўлиб чиқади. Лекин бизнинг давримизда бўладиган урушларнинг асл сабаби савдо можароларидан бошқа нарса эмас. Масалан, тараккий этган бир давлат ўз тижоратини кенгайтириш ниятида бошқа қолоқ давлат ерига боради ва айрим имтиёзларга эга бўлиб, у мулкнинг йўлини ўз тижорати учун очади ва маълум муддатдан кейин бу мулк ахли унинг тижоратига монелик қилиб ҳалакит бера бошласа, шу захотиёқ уларнинг устига лашкар тортиб, ҳар қандай йўл билан уларнинг ерларини ўзиники қилиб олишга ҳаракат қилади. Агар бошқа бир қучли давлатда ҳам ўша пайтда тижорат ишлари юксалган бўлса, у ҳам ўз савдо микёсини химоя этиш учун қарши томондан лашкар тортиб урушга қиришади. Шундай қилиб, икки буюқ давлат бошқа бир кичик давлатнинг ерида тижорат равақи учун лашкар тортадилар.

Тожирлар: Ажабо, давлатлар савдоларининг химояси учун бунчалик ўзларини қурбон қилмасалар? Фараз этайлик, уларнинг икки-уч одами фойда қилди ёки зарар кўрди, бунинг давлатга нима даҳли бор?

Мен: Бу давлатлар ҳар мулкнинг молини ўзига сарф этадилар ва факат ўша ернинг тижоратидан фойдаланадилар. Масалан, бугун Хиндустон инглизларнинг қўлида, бирок Хиндустон миллиётидан бир пул ҳам инглизлар ҳазинасига қирмайди. Барчаси факат

Хиндустон ободлигига сарфланади. Инглиз давлати факат у ернинг тижоратидан фойдаланади. Шунинг учун ҳам, бу тижорат учун жони борича ҳаракат қилади. Чунки, маълумки, агар Хиндустонда Англия тижорати ўрнини Германия эгалласа, унда Англия учун Хиндустоннинг бор-йўқлигининг фарқи қолмайди.

Энди озгина бўлса-да бухоролик тужжорлар ахволини тадқиқ этайлик. Менимча, сизларнинг бугунги тижоратларингиз бизнинг пайгамбаримиз амр қилган тарздаги эмас, балки абадан фойда келтирмайдиган, ўзгача тижоратдир. Пайгамбаримиз бизга амр этган тижорат бугунги оврўполикларнинг тижоратидир, чунки улар бундан манфаат кўриш учун фойдаландилар. Бирок сизларнинг савдогарларингизнинг аксарияти бугунгача факатгина фойда кўриш учун эмас, балки ўзларининг нафсоний ҳаваслари туфайлигина бу иш билан шугулланганлар. Масалан, Бухорода фалон бой олтиш минг тери олади. Нега? Чунки бошқа бир бой ҳам шунчалик тери олган. Бу йил фалон бой тижорат учун Америкага боради нега? Чунки, кўнгли саёхатни тилабди. Бу ишларни тижорат демайдилар. Ана шу ўйинларни тижорат деб қабул қиладиган ҳар бир қавм албатта махв ва нобуд бўлиши муқаррардир.

Бу фикримни исботлаш учун бир оз баҳс қилмоқчиман. Сиздан сўрасам: Бухоро тужжорлари аввал пахта савдоси билан шугулланганлар. Энди эса шугулланмай қолдилар?

Тожир: Чунки пахта савдосидан кўп зарар кўрдилар.

Мен: Шу қунлар (яъни бухоролик тужжорлар пахта савдосидан қўл тортганларидан кейин) Бухородаги бегона савдогарлар ҳам пахта савдоси билан машғулмилар ёки улар ҳам бу ишдан қўл тортдиларми?

Тожир: Шу қунларда Бухорога жуда кўп кишилар пахта сотиб олиш учун келадилар ва кўп пул ишлайдилар.

Мен: Ана шу бегоналар Бухоро савдогарлари қаби зарар кўрадиларми ёки фойда олмоқдаларми?

Тожир: Агар улар ҳам бизнинг тожирларимиздек зарар кўрганларида эди, пахта сотиб олишдан қўл тортар эдилар. Бирок, ҳозирча бу ишдан тўхтаганларйча йўқ, аксинча, ҳар йили аввалгисидан кўра кўпроқ даромад олмоқдалар. Айтиш мумкинки, зарар кўрмайдилар, балки фойда оладилар.

Мен: Ажабо, Бухоро тужжорлари бухоролик бўла туриб, ўз шаҳарларининг паст-баландини бегоналардан яхшироқ билсалар-да, нега пахта савдосидан зарар кўрмоқдалар? Бегоналар бегоналигига қарамасдан, Бухоронинг йўл-йўригини билмай, қандай қилиб фойда олибдилар?

Тожир: Бегоналар барча усқуналарини ўзлари қурадилар, тузатадилар, биз бу жихатдан уларга муҳтожмиз ва шунинг учун ҳам бизнинг ҳаражатимиз уларнинг ҳаражатидан кўпроқдир.

Мен: Сизларнинг фалокатга ботишларингизнинг сабаби факат бугина эмас. Яна бир йирик иллат ҳам бор. Ажнабийлар ўзлари иттифок ва бирликка эга. Сизлар эса, пулларингизни ҳамиша ўзаро қарама-қаршиликларингиз йўлида сарф этасизлар. Молни сотиб олаётган пайтда сизнинг фикр-ўйингиз бухоролик фалон бой устидан галаба қозониш борасида бўлади. Ундан кўпроқ мол олиб, уни синдирсангиз бас. Шунинг учун жуда кўп ҳолда бир-бирларингизга қасд этиб, пахтани Москов нархидан тўрт баравар ошиқ олиб, тенгсиз зарар кўргансизлар. Тери сотиб олишда ҳам аҳвол шу. Бирок ажнабийлар бу йўлни тутмайдилар. Улар бозорга қириб савдо қилишдан олдин, тўпланишиб маслаҳат қилишади. Кўрадиларки, пахтанинг нархи Масковда ўн беш сўм,

улар бу ерда ўн сўмдан оширмасликка қарор қилишади. Кейин бозорга кириб, ўз ахдларида туриб савдо қиладилар. Пахта нархи ўн сўму бир тангага тенг қелиши биланок, барчалари ҳамёнлари оғзини бекитадилар. Чорасиз қолган дехқон яна бир танга тушнб, арзон сотади.

Энди сизнинг фикрингиз ва менинг қарашларимни бир жойга жамласак, қуйидаги натижа ҳосил бўлади:

1. Бегоналар ўзаро иттифок тузиш ва бирлашиш қучига эга, сизларда эса нифок ва бегоналик бор.
2. Бегоналарнинг ўз фабрикалари бор, сизларда йўқ.
3. Улар савдо илмини неча йил зўр бериб ўқиганлар ва қиладилар, сизлар билмайсизлар. Шунинг учун ҳам улар қойда қўрадилар, сизлар — зарар. Шунинг учун пахта тижоратини бутунлай ва қилла тижоратини қисман сизлардан олганлар ва аминманки, агар усқунасиқлик ва илмсизлик, ўзаро нифоклар тугамаса, тери тижоратини ҳам бой беришингиз шак-шубҳасиздир. Бошқалар сизларнинг тижоратингизни тортиб олмаслиги учун нима қилиш қерак?

Энг аввало, ўртангизда иттифок ва бирлик бўлмоғи лозим. Дини мубийнимиз ислом ҳар ҳусусда ҳам иттифок ва бирликни амр этган. Ох, агар уламоларимиз шундай бир муҳим илоҳий амрни бизга дурустроқ тушунтирсалар эди ва биз ҳам амал қилсак эдик, бугун бунчалик қаттиқ қалоларга учрамас эдик.

Кейин, сизларнинг ўз фабрикаларингиз бўлмоғи лозим. Шунини тан олиб айтаманки, бугун Бухорода қармоғи ҳам фабрика қуриб, ҳам тужжорлик қилишга етадиган қиши йўқ. Агар ўнта бухоролик қармоқдорнинг қули бир жойга тўпланса, тўртта фабрикага эга бўлиш мумкин ва бу қармоғи эгалари муваффақият билан савдо ишини қурита оладилар. Овруполиклар ширкатларнинг афзаллигини қинда қашф этиб, ўз миллатларини бу ширкатларни тузишга даъват этдилар. Бироқ, бизнинг қайғамбаримиз бундан бир минг уч юз йил олдин амр этиб деган эдилар: «Оллох таоло дейдики, иккита бир-бирига. ҳиёнат қилмайдиган шарикларни мен ҳимога этаман ва қачонки ҳиёнат этсалар, менинг ҳимоямдан маҳрум бўладилар».

Учинчидан, сизлар ўз қарзандларингизни тижорат мактабларига юбориб, савдо илмида ўқитингиз, чунки бегоналар тижорат илмидан ҳабардор, сиз эса беҳабарсиз. Оллох таоло бу маънини Қуръонда ҳабар берган: «Билмаганлар билганларга тенглаша олмайдилар».

Яна бошқа масала ҳам бор. Буни ҳам арз этай. Тижоратдан мақсад — бойлик орттиришдир (яъни қул топиш). Аммо, қарватни қўлга қиритишнинг йўли қататгина тижорат эмас. Бунинг жуда қўп йўллари бўлиб, тижорат — шулардан биридир. Бошқа йўл: «ихрож санъати», яъни ер ости бойликларини қикариб олиш ва «амал санъати», яъни усқуналар (фабрика, заводларни) қратишдир. Афсуслар бўлсинки, сиз бухороликлар бу иққала томонга мутолало эътибор бермагансизлар. Бухорога тегишли ерларда тилла, мис, темир, қўмир, лампа мойи ва бошқалар қўпдир. Сиз бухороликлар улардан баҳраманд бўлмаганларингиздан кейин, бу бойликлардан нима қойда? Яна қайтара-ман, йирик ширкатлар тузиб, нифок ва бегоналикни бир томонга Йигиштириб, интилиш ва ҳаракатларингизга мултазир қолган ва ҳудонинг неъматини бўлган ер ости бойликларидан баҳраманд бўлингиз. Аммо бу бойликлар, рудалардан фабрика ва машиналар ёрдами билан тоза ва озода қолда қойдаланиш лозим.

Шунини ҳам қилингизки, агар сиз бухороликлар, таъқидлаганимдек, бу ҳудо берган неъматдан қойдаланмасангиз, албатта ҳаял ўтмай бегоналар бу бойликларга эга бўлиб,

уларнинг ҳар бирининг устида фабрикалар ва хайратангиз машиналарни ўрнатадилар. Дунё-дунё пул ишлаб оладилар. Минглаб хизматчилар бу ишга сафарбар килинади. У вақтда сизларнинг фарзандларингиз чорасиз қолиб, уларнинг хизматларига бўйин эгишлари муқаррар.

Бугунги кунда «аъмал санъати»нинг бир қисми, масалан, алоча тўқиш ва бошқалар сизнинг мамлакатингизда мавжуд, бироқ буларнинг барчасини эски усул билан қургансиз. Агар уларни қайтадан, янгича қурмасангиз, санъатларнинг барчаси ҳам қўлингиздан кетиши муқаррар.

Шу пайт айтишди: «Когонга етиб келдик». Ҳар ким ўз нарсаларини тугишга киришди. Мен ҳам ўз нарсаларимни боғлаб олдим. Вагон тўхтади, тушиб фойтунга ўтириб, ўша дўстимнинг уйига қараб кетдим. У киши менинг қайтганимдан шод эди. Уч кун ўша ерда туриб, кейин ўзимнинг муборақ ватаним томон йўл олдим.

Муродим насихат айтмак эди, айтдим. Худога топширдим дедим-у, кетдим.

Тожик тилидан Хасан КУДРАТУЛЛАЕВ таржимаси